

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Nederlands Amazonia : handel met indianen tussen 1580 en 1680

Hulsman, L.A.H.C.

Publication date
2009

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hulsman, L. A. H. C. (2009). *Nederlands Amazonia : handel met indianen tussen 1580 en 1680*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 5

Continuïteit en verandering

1580-1680

Hebbe mede een vatje Indiaens carkesoen ontfangen, doch buijten de 10 dousijn messen en 50 pont kralen die der in sijn, is de rest, alsoo in een deel blicke spiegelties, hoeken, naelden en spellen bestaet, van geen waerdije en kan niets mede uijtgerecht worden, weshalve U Ed: Mog: ernstich ben versoeckende, een suffisant carkesoen herwarts over te senden, doch most bestaen uijt bijlen, capmessen met ijsere huijsingen, kralen, messen met witte hechten, en scheeren, want men daer voor broot en alderhande verversinge van d' Indianen coopen kan.¹

In de vorige hoofdstukken is een beeld gegeven van de ontwikkeling van de handelsrelaties van Nederlanders met Indianen in het gebied tussen de Amazone en de Orinoco rivieren verdeeld over vier periodes. In dit hoofdstuk wordt het eerste gedeelte van de vraagstelling onderzocht. Kan er gesproken worden van continuïteit wat betreft plaats, partners en transacties in de handelsrelaties van Nederlanders met Indianen in de periode tussen 1580 en 1680? Welke handelsplaatsen, welke handelspartners en welke transacties werden gedurende de gehele onderzoeksperiode genoemd in de bronnen? De ontwikkelingen worden per onderwerp besproken.

Handelsplaatsen

Schepen waren de verbindende schakel tussen Amazonia en Nederland, en de bestemmingen van Nederlandse schepen waren een aanwijzing voor de locaties waar Nederlanders met Indianen handelden. Als er op de genoemde bestemming geen Europese nederzettingen aanwezig waren betekende dit dat er handel met Indianen gedreven werd. Het karakter van de kust van Guiana met talrijke natuurlijke havens vergemakkelijkte dit verkeer. De handel die Nederlanders vanaf schepen met Indianen dreven concentreerde zich langs de kust, hoewel schepen soms tientallen kilometers stroomopwaarts voeren. De locaties van de bestemmingen die genoemd werden konden veelal gelokaliseerd worden onder meer met de hulp van contemporaine kaarten. De contemporaine maritieme overzichtskaarten bestreken vaak het gebied tussen de Amazone-delta

¹ Brief van Julius Lichtenberg uit Suriname d.d.1669 06 17. (ZA_2035_161 /162 /163)

en de bovenwindse eilanden. Deze kaarten bevestigen dat het gebied tussen de Amazone en de Orinoco als een maritieme interactiesfeer gezien kan worden.²

De eerste Nederlandse schippers die op de Wilde Kust voeren, handelden zowel met Indianen als met Europese kolonisten in de verder oostelijk gelegen Spaanse nederzettingen. De expeditie van Cabeliau in 1598 zette de toon die tot 1680 aangehouden werd. Een succesvolle reis vereiste een goed assortiment van handelswaar voor de verschillende potentiële klanten. Schepen vervoerden naast handelsgoederen voor Indianen ook handelsgoederen voor Europeanen. De nederzettingen van Fransen, Engelsen en later Nederlanders langs de Wilde Kust werden vanaf 1600 bestemmingen waar Nederlandse schippers handelden. Als er wel Europese nederzettingen op de bestemmingen van Nederlandse schepen waren, werd er gezocht naar aanwijzingen zoals referenties in de bronnen over handel met Indianen of informatie over lading die door handel met Indianen werd verkregen zoals orleaan of zeekoe.

De belangrijkste twee routes liepen vanuit het oosten via Afrika langs de Braziliaanse kust of vanuit het noorden via de zoutpannen in de Caraïbische Zee. Vanaf 1610 ontstond er een gerichte vaart van de Guiaansche Compagnie tussen Nederland en de Wilde Kust, maar een belangrijk deel van de schippers handelde op verschillende bestemmingen. Met de oprichting van de WIC in 1621 ontstond er tijdelijk een concentratie van de vaart vanuit Nederlandse havens. De schepen van de WIC die de Wilde Kust aandeden, voerden vaak ingewikkelde reisplannen uit.³ De WIC slaagde er echter niet in om haar monopolie op de vaart vanuit Nederland te handhaven. Eerder is al opgemerkt dat de vaart in het Atlantische gebied in tegenstelling tot de vaart op het Verre Oosten betrekkelijk weinig investeringen vergde en zich afspeelde op een oceaan die nauwelijks te controleren viel.⁴

Vooraf door de ontwikkeling van Nederlandse, Franse en Engelse nederzettingen op de Caraïbische eilanden ontstond er een vraag naar scheepsruimte die de WIC niet aankon en werd haar monopoliepositie verzwakt. De intercontinentale en regionale vaart kwam vanaf 1635 steeds meer in handen van particuliere reders en schippers.⁵ Het verkeer dat zich tussen de Caraïbische

² Voorbeelden van dergelijke overzichtskaarten zijn bijvoorbeeld NA_4.VEL_650, 651, 652 en ook de kaart van Guiana in de *Nieuwe Wereld* van De Laet (1625). De onderverdeling tussen de Bovenwindse en Benedenwindse Eilanden in het Engels wijkt af van die in het Nederlands (en enkele andere talen, zoals het Frans, het Spaans en het Duits), omdat de scheiding niet zoals gebruikelijk bij Venezuela, maar tussen Dominica en Martinique gelegd wordt. Bovendien wijken de namen in het Engels af: de eilanden van Puerto Rico tot en met Dominica worden de Leeward Islands genoemd, die daaronder de Windward Islands. Om de verwarring compleet te maken noemt men de Bovenwindse Eilanden die tot de Leeward Islands behoren, in het lokale Engels wél Windward Islands!

³ Zie hoofdstuk 3: 102.

⁴ Zie hoofdstuk 1: 54-55 noot 119. Zie ook Enthoven 2003: 386- 389.

⁵ Verschillende notariële aktes die aan particuliere vaart refereren in de periode 1635-1657. (1635 04 30, SAA_5075_726/177v; 1636 10 09, SAA_5075_865/371-372; 1639 09 06, GAR_ONA_169/53; 1640 06

eilanden en de Wilde Kust ontwikkelde was een belangrijke verandering in de vaart. Er ontstond naast het intercontinentale verkeer ook een verkeer van schippers die regionaal in Amerikaanse wateren opereerden, zoals de *Schotjes* die in Suriname op krediet allerlei waren aan de planters leverden.⁶ Vanaf 1650 werd het verkeer van Nederlandse schepen met Engelse en Franse nederzettingen bemoeilijkt door onderlinge oorlogen, maar de diverse lokale belangen zorgden ervoor dat het verkeer op informele voet doorging.⁷

Uit de voorafgaande hoofdstukken blijkt dat er een verschil gemaakt moet worden tussen de handelscontacten via de vaart en die via de nederzettingen. Nederlandse schippers bleven bijvoorbeeld tot 1680 handel drijven op Portugese, Franse, Engelse en Spaanse bestemmingen ondanks bedreigingen van de lokale koloniale autoriteiten. Binnen het gebied van deze Europese kolonies werd door schippers soms ook handel gedreven met Indianen. Vaak was deze handel informeel. Schippers en bemanningsleden namen bijvoorbeeld een particulier cargasoen mee om iets extra's te verdienen. Omstreeks 1680 waren wapens een vorm van handelswaar waar goed aan verdiend kon worden op de Wilde Kust.⁸

Nederlandse schepen handelden met Indianen op plaatsen waar geen Nederlandse nederzettingen lagen. Schippers hadden de keuze tussen een grote hoeveelheid natuurlijke havens waar geen toezicht van Europese autoriteiten was. Hier werd handel gedreven met Indianen in voedsel, natuurproducten, hangmatten en later in Indiaanse slaven en slavinnen. Aanvankelijk waren alle bestemmingen Indiaans, maar omstreeks 1680 waren de Atlantische kust van Amapá, de Marowijne, de Coppename, de Corantijn en de kust van de Moruka tot de Orinoco de belangrijkste bestemmingen waar geen Europese nederzettingen waren, maar waar wel gehandeld werd.⁹

17, SAA_5075_1012/321v; 1640 10 20, WA_1685_975/175-176v; 1643 05 18, WA_1685_979/87; 1644 05 03, WA_1685_980/175; 1645 11 07, SAA_5075_1573A/700-701; 1646 03 20, WA_1685_997/270; 1646 03 22, SAA_5075_1293/30; 1650 03 26, SAA_5075_1508/267; 1651 10 15, SAA_5075_2420/181; 1651 10 24, WA_1685_1000/147; 1652 05 01, WA_1685_1014/62; 1652 05 01, WA_1685_1014/71; 1652 05 99, WA_1685_1014/176; 1654 08 28, WA_1685_986/383; 1657 08 14, WA_1685_960/84; 1657 08 16, SAA_5075_1122/153; 1657 08 25, WA_1685_1056/78; 1657 09 23; WA_1685_1066/177 1657 09 23. De Kamer van Zeeland contracteerde vanaf 1646 vooral particuliere schepen voor de vaart naar Essequibo. (USC 1898: 104-105, 106-108, 110, 112).

⁶ ZA_2035_22, 124, 128, 189.

⁷ De intercontinentale vaart verminderde, maar vanaf hun nederzettingen op de Caraïbische eilanden ontwikkelden Nederlanders een levendige informele handel met kleine vaartuigen. (Sheridan 1974: 46) Zie ook: Klooster 1995: 91-94.

⁸ Bijlsma 1926: 182.

⁹ De Coppename was het centrum van de Indianen die vanaf 1678 tegen de Nederlandse kolonisten in Suriname vochten, zodat er waarschijnlijk vanaf 1678 geen handel van Nederlandse schepen op deze regio was. In de Surinaamse correspondentie wordt melding gemaakt van een Frans schip dat in deze regio wapens aan Indianen verkocht zou hebben. (ZA_2035_463, 464, 465)

De thuishavens van de Nederlandse schepen die actief waren in de vaart op de Wilde Kust lagen in verschillende regio's. Zeeland was de gehele periode betrokken bij de vaart. Essequibo en Berbice waren Zeeuwse kolonies en Suriname werd in 1667 door een Zeeuwse expeditie veroverd. Ook Amsterdam bleef de gehele periode actief. De Guiaansche Compagnie stichtte tussen 1600 en 1615 nederzettingen van de Corantijn tot de Cabo do Norte, de compagnie van Thielemans die in hetzelfde gebied actief was opereerde ook vanuit Amsterdam.¹⁰ De Nederlandse kolonie in Cayenne werd na 1655 vanuit Amsterdam gesticht en tot 1670 was er een Amsterdamse nederzetting bij de Approuage. Schepen uit havens in het noorden van Holland zoals Hoorn en Enkhuizen voeren voor reders uit Amsterdam, maar waren ook zelfstandig actief in de handel van zout en zeekoe tussen de kust en de eilanden.¹¹ Rotterdam was de thuishaven van de expeditie van Cabeliau, maar het aandeel van Rotterdamse schepen in de vaart op de Wilde Kust nam na 1600 snel af.

De Nederlandse toponymie van de Wilde Kust was omstreeks 1680 in veel opzichten hetzelfde als in 1598. De namen van de belangrijkste rivieren op zeekaarten van 1680 waren in grote lijnen onveranderd. Tussen 1600 en 1630 verschenen er nieuwe toponiemen voor bestemmingen in de Amazone-delta, zoals de plaats *Sapno*. Verder westelijk ontstonden er minder nieuwe bestemmingen. De plaats Paramaribo en de rivier Maratakka verschenen omstreeks 1615. Het belangrijkste verschil was het ontstaan van Europese nederzettingen vanaf 1630. De Indiaanse namen van de rivieren werden steeds meer gebruikt om deze nederzettingen aan te duiden. Omstreeks 1680 waren de Nederlandse kolonies in Suriname, Berbice en Essequibo de belangrijkste Nederlandse maritieme bestemmingen op de Wilde Kust.¹²

Nederzettingen

Wat is een Nederlandse nederzetting? Eerder werd al opgemerkt dat sommige nederzettingen een bonte bevolking hadden.¹³ Nederzettingen veranderden soms ook meermalen van 'vlag', zoals Cayenne of Suriname.¹⁴ De aanduiding Nederlands in het kader van deze studie betekent dat de nederzetting vanuit Nederland onderhouden werd. De schaal van de Nederlandse nederzettingen

¹⁰ Zie hoofdstuk 2: 59-69.

¹¹ Zie hoofdstuk 2 voor de vaart van de Guiaansche Compagnie, hoofdstuk 3 voor de vaart van De Vries en hoofdstuk 4 voor de vaart op Cayenne. Voor vaart uit West-Friesland zie o.a. dit hoofdstuk 194 noot 5.

¹² Soms hadden Europese nederzettingen wel eigen namen zoals Fort Nassau in Berbice, of S. Louis op het eiland van Cayenne, maar bleef het oroniem in gebruik als algemene aanduiding.

¹³ Hoofdstuk 4: 190-191. Zie bij deze paragrafen ook de kaarten achterin dit boek.

¹⁴ Essequibo werd in 1666 door Engelsen veroverd, evenals Pomeroot dat 1667 door Fransen veroverd werd, Suriname ging in 1667 over in Nederlandse handen, maar werd onmiddellijk door Engelsen heroverd om in 1669 weer aan Nederlanders overgedragen te worden. Cayenne was tussen 1655 en 1664 Nederlands, daarna tot 1676 Frans, tussen 1676 en 1677 Nederlands om daarna definitief in Franse handen te blijven.

in het onderzoeksgebied gedurende de onderzoeksperiode varieerde van enkele tot enige honderden inwoners. In Suriname waren bijvoorbeeld omstreeks 1670 weinig grotere nederzettingen; de grootste nederzetting was Thorarica met enige honderden inwoners. De meeste Europeanen woonden verspreid op hun plantages. Kleinere nederzettingen maakten deel uit van een groter verband van nederzettingen. Het is daarom moeilijk om een ondergrens voor het bewonersaantal van een nederzetting te formuleren.¹⁵ Nederzettingen waren soms ook tijdelijk. Veel Nederlandse ondernemingen om nederzettingen te stichten waren van beperkte duur.¹⁶ Nederlandse handelsposten werden bezet en weer verlaten, soms in een cyclisch karakter zoals bij de Pomeroon tussen 1670 en 1680.¹⁷ De ontwikkeling van de Nederlandse nederzettingen in het onderzoeksgebied wordt weergegeven in een beknopte diachronische beschrijving van vier cases. Elk van deze cases betreft een regio waar in de periode 1580-1680 gedurende langere tijd Nederlandse nederzettingen te vinden waren.

‘Amazones’

Oostelijk van de Oiapoque lagen de kust van Amapá en de Amazone-delta die in contemporaine Nederlandse bronnen soms aangeduid als de bestemming *Amazones*.¹⁸ De Nederlandse vaart op dit gebied begon aan het eind van de zestiende eeuw. De eerste schepen kwamen vaak uit het oosten langs de noordelijke kust van Brazilië, dat al vanaf 1580 een bekende bestemming voor Nederlandse schippers was. Het verslag van Hendrick Hendricksz Cop uit 1610 toont aan dat Nederlanders handelden in de oostelijke Amazone-delta en daar contacten met de Fransen onderhielden.¹⁹ De belangrijkste aandacht was echter op de westelijke zijde van de delta gericht, waar vanaf 1605 nederzettingen waren ontstaan.²⁰

Cabo do Norte aan de westelijke zijde van de delta was in de zeventiende eeuw en is nog steeds de meest gangbare toegang naar de Amazone voor zeeschepen. Nederlandse zeekaarten van de Wilde Kust uit de periode 1600-1650 vermelden meestal *Sapno* of *Sapenou* als meest oostelijke bestemming. De streek rond *Sapno* was tussen 1600 en 1610 de eerste basis voor de

¹⁵ Dobbs 2006: 16-17.

¹⁶ Beëindigde stichtingen: 1614 Corantijn, 1617 Suriname, 1623 Xingú, 1623 Oiapoque, 1627 Oiapoque, 1627 Cayenne, 1629 Tauregue, 1664 Cayenne, 1670 Pomeroon, 1670 Approuage, 1676 Cayenne, 1677 Oiapoque. Daarnaast waren er tijdelijke nederzettingen, zoals de posten die vanaf 1670 in Essequibo genoemd werden.

¹⁷ Sommige Indiaanse samenlevingen in het onderzoeksgebied verplaatsten hun woonplaatsen regelmatig binnen een omschreven gebied.

¹⁸ Zie o.a. hoofdstuk 2: 70 noot 50; SAA_5075_292 238v; Wassenaer 1623: 6e deel: 69; ZA_2035_124.

¹⁹ Zie hoofdstuk 2: 77 noot 83.

²⁰ Hoofdstuk 2: 78-82. Zie ook kaart 2 achterin het boek.

Engelse en Nederlandse expansie in de westelijke Amazone-delta.²¹ Het verslag van de Waalse kolonisten uit 1623 beschrijft *Sapno* als een kleine plaats met drie huizen waar Maraon woonden. Deze Indiaanse nederzetting was tussen 1600 en 1630 het belangrijkste *rendez-vous* voor de Nederlandse scheepvaart naar de Amazone. De meeste nederzettingen van de Europeanen lagen verder stroomopwaarts. Tussen 1600 en 1620 ontwikkelde zich een netwerk van kleinere nederzettingen en handelssteunpunten op de westelijke oever van de Amazone-delta, het eiland van Gurupá en bij de monding van de Xingú.²²

Deze nederzettingen werden in de bronnen omschreven als plantagekolonies. De voornaamste retourproducten waren hout, katoen, orleaan en tabak. Aanvankelijk bestond de bevolking voornamelijk uit Engelsen en Ieren waarvan een aanzienlijk gedeelte afkomstig was uit Vlissingen.²³ Na 1620 worden meer vermeldingen van de aanwezigheid van Nederlanders gevonden. Het ging meestal om enkele tientallen Europeanen die met behulp van Indianen en enkele Afrikaanse slaven vooral tabak verbouwden dat in deze periode een veelgevraagd product was. De meeste van deze nederzettingen werden vernietigd door aanvallen van Portugezen in de periode tussen 1620 en 1630. Met de vernietiging van de nederzettingen verdwenen ook veel van de Indiaanse samenlevingen die handelscontacten met Nederlanders hadden onderhouden in de betrokken gebieden.²⁴

Een klein aantal Fransen, Engelsen en Nederlanders handhaafde zich op de westelijke oever. Sommigen van hen werden in 1647 gevangen bij een Nederlandse post die bij de *meren van Maiacare* door Portugezen vernietigd werd. Omstreeks 1650 lag de grens van de Portugese invloedssfeer in de buurt van de Cabo do Norte.²⁵ Het lukte de Portugezen niet om hun gezag ook verder noordelijk van de Cabo do Norte te vestigen. Dit gebied werd aan het eind van de zeventiende eeuw nog steeds betwist door Fransen en Portugezen.²⁶

De Indiaanse handelspartners van de Nederlanders op de Atlantische kust van het tegenwoordige Amapá werden aanvankelijk aangeduid met het etnoniem Yao.²⁷ Tussen 1650 en 1680 werden de Arikare en Palikur als partners genoemd. De Arikare die in deze regio zeeke

²¹ Lorimer 1989: 42.

²² Hoofdstuk 2: 78-81.

²³ Zie hoofdstuk 2: 80-81 noot 95.

²⁴ Zie hoofdstuk 3: 122-123.

²⁵ Zie hoofdstuk 3: 125.

²⁶ Fransen bezetten in 1697 Amapá en Macapá. (Polderman 2004: 51) De concurrentie tussen Fransen Brazilianen ging door tot 1900 toen de grens tussen Cayenne en Brazilië definitief bij de Oiapoque kwam te liggen na onderhandelingen waarbij Zwitserland als arbiter optrad. (Vidal de la Blache 1901) De expeditie van Jan Reeps in 1692 laat zien dat de kust van Amapá aan het eind van de zeventiende eeuw gezien werd als een geschikte plaats voor een Nederlandse nederzetting. (Van Alphen 1960) Zie ook ff. hoofdstuk 5: 201 noot 39, *Myst over de Arowari*.

²⁷ Hoofdstuk 3: 86 noot 125.

verhandelen met Nederlanders en Engelsen verbonden zich omstreeks 1650 met de Galibi en een gedeelte migreerde naar Cayenne. Portugese druk speelde een rol bij de migratie van de Arikare. De westelijke Arikare hadden tussen 1667 en 1680 een opperhoofd dat Jan van der Goes heette.²⁸

De Arikare waren niet de enige Indiaanse handelspartners van de Nederlanders die naar het westen migreerden. De Aruan die van het eiland van Marajó tot op de westelijke oever van de Amazone leefden migreerden onder druk van de oorlogen die zij met Portugezen uit Belém voerden naar het westen. Vóór 1630 zijn er geen vermeldingen van Aruan westelijk van *Sapno*. In 1692 ontmoette Jan Reeps bij zijn reis vanuit Belém naar het westen zelfs Aruan in Suriname.²⁹

Oiapoque en Cayenne

Het gebied van de Oiapoque tot de Cayenne is de eerste regio waar handelsrelaties van Nederlanders met Indianen door Nederlandse bronnen gedocumenteerd worden. Het verslag van Cabeliau beschreef hoe Nederlanders in 1598 drie maanden bij het eiland van Cayenne verbleven en handelsrelaties onderhielden met Arawak, Caraïben, Shebayo en met de Yao die toen bij de rivier de Kaw woonden.

Vanaf 1600 verplaatsten de Yao zich naar het oosten en werd de monding van de rivier de Oiapoque het belangrijkste *rendez-vous* voor schepen die na de oversteek van de Atlantische Oceaan langs de noordelijke kust van het Zuid-Amerikaanse continent westwaarts voeren. Cabo Orange bij de Oiapoque was een natuurlijk maritiem oriëntatiepunt voor deze vaart.³⁰

De eerste Nederlandse bronvermelding van een Nederlandse vestiging op de Wilde Kust was die van een handelspost aan de Oiapoque van de Guiaansche Compagnie in 1605. De handelsactiviteiten van deze post werden nauwelijks omschreven, maar uit de vermelding dat het ijzerwerk van de Indianen door de leggers geslepen moest worden valt op te maken dat er in ieder geval gekapt werd, waarschijnlijk vooral hout – zowel voor export als om plantages aan te leggen. De enige twee producten die met naam genoemd werden waren tabak en zeekoe.³¹ Nederlandse zowel als buitenlandse bronnen maken melding van het innemen van voedsel door passerende schepen. Dit geldt ook voor het eiland van Cayenne, maar in dit gebied worden aanvankelijk geen Europese nederzettingen genoemd.

²⁸ Hoofdstuk 4: 167 noot 128-129, 188.

²⁹ Zie Grenand voor de historische migraties van de Aruan. (Grenand 1987)

³⁰ Waarschijnlijk hing de keuze voor de Oiapoque als geschikte plaats voor het stichten van Nederlandse vestigingen samen met de relaties die de Yao daar hadden opgebouwd met Engelsen, Fransen en Nederlanders. Zie ook Bijlage B 9 over de Oiapoque en kaart 3 achterin het boek.

³¹ Zie hoofdstuk 2: tabak: 62-63 noot 19 en zeekoe: 88 noot 134.

De contemporaine beschrijvingen schetsen een beeld van de monding van de Oiapoque dat tot 1680 in grote lijnen onveranderd zou blijven. Westelijk van de monding van de Oiapoque woonden bij de rivier Ouanari Indianen die als Arawak benoemd werden.³² Ten noorden daarvan bij de berg *Commaribo* ontstond een dorp waar in ieder geval Yao woonden. De belangrijkste nederzetting van de Yao lag oostelijk van de monding van de Oiapoque op een berg en heette *Caripo* of *Caribote*. Verder stroomopwaarts de Oiapoque lag een aantal nederzettingen, zoals *Wacogenive*, *Weipo* en *Masari* waar Yao en Maraon woonden. Oostelijk van de Oiapoque lag de monding van de rivier Uaçã, die naar de Arucaua leidt die door de tegenwoordige Palikur als hun vaderland wordt gezien.³³

Tussen 1620 en 1650 waren er verschillende Zeeuwse en Amsterdamse ondernemingen met het doel om bij de Oiapoque Nederlandse nederzettingen te stichten die echter niet tot een permanente vestiging leidden. Waalse kolonisten vestigden zich in 1623 bij *Commaribo*, maar vertrokken in 1625. De andere Nederlandse nederzettingen werden dicht bij de monding van de Oiapoque gesticht in de buurt van *Wacogenive*. In 1625 en 1627 werden deze Nederlandse vestigingen door Indianen aangevallen. De relatie tussen de Indianen bij de Oiapoque en Nederlanders was niet meer zo vriendschappelijk. Grotere vestigingen bij de Oiapoque mislukten, maar in de bronnen is er regelmatig sprake van kleinschalige Europese nederzettingen, zodat het waarschijnlijk is dat er vanaf 1605 een constante aanwezigheid van Europeanen in dit gebied was.³⁴

De Kamer van de WIC in Zeeland sloot in 1627 een contract met voornamelijk Franse kolonisten met de bedoeling een nederzetting in Cayenne te stichten die het centrale bestuur over de Wilde Kust moest voeren. Deze onderneming mislukte. De aandacht van Europeanen lijkt zich na 1630 te verplaatsen naar het eiland van Cayenne, waar herhaaldelijk pogingen ondernomen werden om Franse nederzettingen te stichten, die allemaal mislukten. In 1634 mislukte een Amsterdamse onderneming en was er een kleine Zeeuwse plantagekolonie op het eiland van Cayenne. De bewoners van het eiland van Cayenne werden door de Nederlanders benoemd als Caraiïben en door de Fransen als Galibi.

³² Verschillende bronnen vermelden een nederzetting van Arawak bij de Ouanari: *Aronakas* (Forrest 1914: 244-245); bij de west rivier waren nederzettingen van Arwaccas die 'broot' maakten (De Laet 1625: 466); Harcourt schreef dat het opperhoofd van de weinige Indianen die bij de Ouanari leefden Casurino heette. (Harris 1928: 84) Zie Bijlage B 9 voor een contemporaine kaart van de Oiapoque.

³³ Zie de Palikur bij Passes. (Passes 2004: 260)

³⁴ De Waalse kolonisten vonden in 1623 verschillende Europeanen bij de Oiapoque. Bij de Ouanari leefde een Engelsman (Henry Fonston) met drie negers en later kochten de kolonisten een stuk land van Arian van Texel. (Forrest 1914: 236-237; 242-243) De expeditie van Myst vond in 1677 een verlaten Europees huis dat volgens de Indianen van een zekere 'Jacob' was geweest. Zie hoofdstuk 4: 160.

Na het mislukken van een Franse onderneming in 1652 ontstond omstreeks 1655 een Nederlandse nederzetting op het eiland van Cayenne.³⁵ Omstreeks 1660 waren er nieuwe Nederlandse initiatieven die tot een groei van de vestiging op het eiland van Cayenne leidden. Joodse kolonisten introduceerden de productie van rietsuiker met het plantagemodel dat in Brazilië was ontwikkeld en verder verfijnd op de Caraïbische eilanden. De relatie tussen Indianen en Nederlanders in Cayenne verliep, in tegenstelling tot die met de Fransen, zonder conflicten. Vanaf 1650 waren er vriendschappelijke relaties tussen Nederlanders en de Galibi in Cayenne. De Franse berichten over de verovering van de Nederlandse vestiging in 1664 wijzen op een beperkte omvang.³⁶

De expeditie van baron Gerbier in 1659 leidde tot een Amsterdamse vestiging bij de Approuage die tot 1670 in stand bleef.³⁷ Cayenne werd in 1664 veroverd door een Franse expeditie. Een Engelse expeditie verwoestte in 1667 de Franse nederzettingen bij Cayenne, maar in 1668 keerde een aantal van de Fransen die naar Suriname gevlucht waren weer terug naar het eiland. Nederlandse bronnen uit Suriname maken melding van Indianen die uit Cayenne naar Paramaribo reisden om te vragen of de Fransen niet gewapenderhand verdreven konden worden.³⁸

In 1676 werd het eiland van Cayenne door een Nederlandse vloot heroverd en opnieuw bezet. In hetzelfde jaar werd ook een expeditie ondernomen om een kolonie bij de Oiapoque te stichten. De Engelse predikant Apricius schreef verschillende prospectussen voor deze onderneming, die leidde tot een kortstondige landbouwkolonie niet ver van de monding van de Oiapoque. De Nederlanders onderhielden vriendschappelijke relaties met de naburige Indianen waaronder de bewoners van *Caribote*. De nederzetting werd echter vernietigd door een Franse aanval in 1677 waarmee een einde kwam aan de Nederlandse ondernemingen om zich in deze regio te vestigen.³⁹

³⁵ Hoofdstuk 4: 146-150. Zie voor Cayenne Bijlage B 9.

³⁶ Er werden in het kader van de Nederlandse kolonie tussen 1655 en 1664 drie plaatsen op het eiland van Cayenne genoemd. Het fort Nassau aan de westelijke oever van het eiland, een buitenhuis van Spranger en een suikermolen bij Remire (Armire). Zie hoofdstuk 4: 150 noot 31.

³⁷ William Byam schreef in zijn journaal dat de Engelsen vanuit Suriname in 1666 een Nederlandse nederzettingen bij de Approuage vernietigden. 'In the month of March 1666 before the loss of those Colonies in persuaded of my Commission from my Lord Willoughby I Comissionated one Capt. Peeter Wroth with a considerable party of men and vessels to attack the Dutch Colony of Approwaco which was undertook with success, their Armour, Slaves, and Goods Ingenious to make suger and were brought to Surynam and the Colony destroyed.' (BL Mss No 3662, Fol 27-37)

³⁸ Hoofdstuk 4: 169 noot 139.

³⁹ Ook een nieuwe kolonie aan de Approuage werd door de Fransen ontruimd. (Artur 2002: 260) Het pamflet van Myst vermeldt dat de kolonisten bij de Oiapoque tevergeefs poogden contact te leggen met een Nederlandse kolonie bij de *Arowari* in buurt van Cabo do Norte. Dit is het gebied waar Reeps in 1692 een kolonie wilde stichten, maar er zijn geen verdere berichten over deze onderneming.

De Nederlanders hadden de gehele onderzoeksperiode een voorkeur voor de regio Cayenne-Oiapoque als vestigingsplaats, maar door interventies van Fransen werden de Nederlandse vestigingen beëindigd en na 1677 bleven handelscontacten tussen Indianen en Nederlanders in dit gebied beperkt tot die met passerende schepen. Een opvallend aspect is de afwezigheid van specifieke informatie over de economische activiteiten in deze regio.⁴⁰ Het verslag van De Vries meldde dat er in 1634 katoen, orleaan en tabak geplant werd op het eiland van Cayenne. De voornaamste producten die in de verschillende bronnen genoemd worden zijn voedsel, hangmatten, hout, katoen, orleaan, tabak en suiker. De kolonisten van David Nassy hadden vanaf 1660 een aantal suikermolens opgebouwd die door de Engelse aanval in 1667 verwoest werden. Er zijn in Nederlandse bronnen geen specifieke gegevens over retourladingen uit Cayenne of de Oiapoque gevonden.⁴¹

De belangrijkste economische informatie over Cayenne komt uit Franse bronnen die een beschrijving geven van de situatie omstreeks 1680 en later. In 1680 waren er veertig à vijftig *roucoyeries*, orleaanplantages en twintig suikermolens in de Franse kolonie. De meeste plantages hadden twee à drie eigenaars en waren klein.⁴² In 1685 werden 127 inwoners geregistreerd. Er waren zestig plantages waar levensmiddelen en orleaan geteeld werd. Er waren achttien suikerplantages van evenveel eigenaars en twee molens in oprichting. Vijftien van de zeventien plantages met meer dan twintig slaven waren suikermolens. De nederzetting bestond dus in 1680 uit een netwerk van kleinere plantages die over het eiland verspreid waren en waar gemengde landbouw beoefend werd. De grootste nederzetting lag bij het fort waar 150 soldaten gelegerd waren.⁴³ Froger schreef dat in 1692 schepen soms een jaar moesten wachten eer zij afgeladen waren.⁴⁴ De gegevens over de exportproducten van Frans-Guyana in de periode vóór 1800 zijn zeer onvolledig, maar suggereren dat orleaan een belangrijk deel van de waarde vertegenwoordigde; omstreeks 1800 bedroeg de jaarlijkse export ongeveer 290.000 kg.⁴⁵

De relatie van Nederland met deze regio en haar bewoners heeft betrekkelijk weinig aandacht gekregen, omdat er geen koloniale band is overgebleven. Ook in de Franse geschiedschrijving wordt de periode vóór 1680 meestal zeer summier beschreven. De Nederlandse betrokkenheid met deze regio kan wat betreft de aspecten van plaats en handelspartners omschreven worden als continu gedurende de onderzoeksperiode. De Oiapoque,

⁴⁰ Leigh (1605) en Harcourt (1614) verstrekten algemene informatie over handel bij de Oiapoque, maar daarna zijn er weinig vermeldingen.

⁴¹ Hoofdstuk 4: 146-150.

⁴² Artur 2002: 268.

⁴³ Artur 2002: 268.

⁴⁴ Froger 1698: 158.

⁴⁵ Saint-Martin 1989: 157-165.

Approuage en Cayenne worden in de onderzoeksperiode vanaf 1598 tot 1677 genoemd als bestemming en als plaats van nederzetting.

Marowijne-Corantijn

Het gebied tussen de Marowijne en de Corantijn wordt tegenwoordig Suriname genoemd. Cabeliau bezocht in 1598 de *Surinamo* en de handel tussen Nederlanders en Indianen leidde omstreeks 1610 tot de oprichting van Amsterdamse handelssteunpunten bij de rivieren de Suriname, de Commewijne en de Cottica. *Parmerbo* was de voornaamste haven en in contemporaine documenten werd deze bestemming aangeduid als Suriname. Het belangrijkste exportproduct dat in deze periode genoemd werd was letterhout. Westelijk van Suriname werden vanaf 1610 plantagenederzettingen gesticht bij de rivier Maratakka. Zowel de Maratakka als de Corantijn werden in deze periode genoemd als bestemmingen voor de directe vaart vanuit Nederland. De Nederlandse handelssteunpunten lagen niet aan de kust, maar in het gebied daar achter. De weergave op contemporaine kaarten laat zien dat er een gedetailleerde kennis bestond van de waterwegen daar. Conflicten met niet nader genoemde Indianen, waarschijnlijk Caraïben, leidden tot de opheffing van een aantal handelssteunpunten in deze regio tussen 1615 en 1620.⁴⁶

Nederlandse schepen bleven ook daarna handelen met Indianen. Aanvankelijk in letterhout, maar na 1635 zijn er steeds meer vermeldingen van de handel in zeekoe.⁴⁷ In de periode tussen 1620 en 1650 zijn er vermeldingen van Engelse en Franse nederzettingen die door Indiaanse aanvallen vernietigd werden. Er zijn geen vermeldingen meer van Nederlandse nederzettingen, maar in 1653 troffen de Fransen die hun nederzetting op het eiland van Cayenne evacueerden, bij de Commewijne een nederzetting van enige tientallen Nederlanders. Waarschijnlijk bleven Nederlanders ook in dit gebied actief met handelsposten en bouwerijen die soms een tijdelijk karakter hadden.⁴⁸

De Engelse nederzetting die in 1650 vanuit Barbados gesticht werd bij de Suriname, de Commewijne en de Cottica groeide snel. Omstreeks 1665 bereikte deze vestiging haar grootste omvang en telde ongeveer 5.000 inwoners. Het grootste bevolkingscentrum was de plaats Thorarica waar 100 huizen waren. De Engelse kolonie in Suriname ontwikkelde zich snel tot een belangrijke regionale producent van suiker. De plantage-economie was echter nog niet volledig ontwikkeld tot de monocultuur die in de achttiende eeuw gebruikelijk was, en alhoewel suiker zich deze periode tot het belangrijkste exportproduct ontwikkelde werd er door de planters in

⁴⁶ Zie hoofdstuk 2: 97. Zie ook kaart 4 achterin het boek.

⁴⁷ Waarschijnlijk werden ook katoen, orleaan en tabak verhandeld in kleinere hoeveelheden.

⁴⁸ Biet 1657: 260.

Suriname ook geld verdiend met andere activiteiten. Suriname vervulde een belangrijke functie in het onderhouden van de Europese vestigingen op de Caraïbische eilanden. Voedsel, hangmatten en brandhout werden in Suriname geladen en op de eilanden verkocht.⁴⁹

Tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) werd de Engelse vestiging in Suriname veroverd en kwam onder het bestuur van de Staten van Zeeland. In de Nederlandse documenten worden vier etnoniemen van in Suriname woonachtige Indiaanse volken genoemd: de Caraïben, de Arawak, de Warao en de Shebayo. Vanaf 1675 nemen de vermeldingen over fricties met de Indianen toe en in 1678 raakte de kolonie verwickeld in een oorlog met omringende Indianen. Tussen 1668 en 1678 zijn er in de Surinaamse correspondentie vermeldingen van de aankoop van voedsel door de Nederlandse autoriteiten van omwonende Indianen. Ook werd er jaarlijks een schip uitgezonden om zeeke te kopen van de Indianen op de Atlantische kust van het tegenwoordige Amapá. Door de vijandelijkheden in 1678 werd deze handel verstoord en ontstond er een groot gebrek aan voedsel in de kolonie.⁵⁰

De Nederlanders troffen bij de verovering van Suriname niet alleen Afrikaanse, maar ook Indiaanse slaven aan. Het plantagemodel dat op de Caraïbische eilanden ontwikkeld was, maakte gebruik van Indiaanse slaven voor huiselijke diensten en de voedselvoorziening. De handel van Indiaanse slaven naar de Caraïbische eilanden begon omstreeks 1630 en was omstreeks 1650 algemeen geaccepteerd. Omstreeks 1680 waren er ongeveer 500 Indiaanse slaven in Suriname.⁵¹ Beeckman schreef in 1680 dat de roof van Indiaanse vrouwen een belangrijke oorzaak van de Indiaanse oorlog in Suriname was.⁵²

De Europese oorlogen in de periode tussen 1650 en 1680 waren een belangrijke impuls voor de slavenhandel als een commerciële activiteit. Indianen werden in deze periode ingezet om ontvluchte Afrikaanse slaven op te sporen. Ook werden Indianen gezocht als hulptroepen in de onderlinge oorlogen van de Europeanen. De oorlogen bevorderden de militarisering van de relaties. De Caraïben bij de Coppename waren goed bewapend met vuurwapens. In de bronnen zijn vrijwel geen vermeldingen over wapenhandel met Indianen te vinden. Van Aersen van Sommelsdijck, de gouverneur van Suriname, schreef in 1684 dat schippers in Nederland particulier wapens inkochten die zij onderhands met Indianen verhandelden tegen slaven en slavinnen.

Een verschil tussen de periode vóór 1620 en de periode ná 1650 is het ontbreken van plantages in het gebied tussen de Saramacca en Corantijn. Het centrum van de Indiaanse opstand

⁴⁹ Hoofdstuk 4: 154 noot 58, 162 noot 106.

⁵⁰ ZA_2035_302a; 310-312.

⁵¹ Zie hoofdstuk 4: 153 noot 55; 177-179.

⁵² NA_1.05.01.02_1025_77; brief Beeckman 1680 04 16 Kykoveral.

lag bij de Coppename in het westen van Suriname. Tussen de Saramacca en de Corantijn zijn weinig vermeldingen van Europese plantages, dit gebied bleef tot 1680 Indiaans. Vanuit Suriname werden soms kleine groepjes militairen in versterkte posten gelegerd bij de Saramacca en de Corantijn. De Indiaanse cargasoenen die naar deze posten werden gezonden zijn een aanwijzing dat een gedeelte van het voedsel voor Suriname uit deze regio kwam.⁵³ De combinatie van handel en conflicten met Indianen in de regio tussen de Corantijn en de Marowijne lijkt typerend voor de relatie van Nederlanders met dit gebied in de onderzoeksperiode. Het is opvallend dat Nederlandse bronnen geen expliciete melding maken van handel met Caraïben in dit gebied, hoewel deze zeker plaatsgehad moet hebben. Engelse bronnen stellen dat de Arawak de belangrijkste partners van de Nederlanders waren. Naast Arawak zijn er spaarzame vermeldingen van Shebayo en van de Warao.⁵⁴

De beschikbare bronnen documenteren dat er gehandeld werd in goederen zoals letterhout en hangmatten. Een belangrijk deel van de transacties van Nederlanders met Indianen had betrekking op de aankoop van voedsel. Handel in Indiaanse slaven en slavinnen was gebruikelijk. Daarnaast leverden Indianen ook diensten aan de Europeanen die in de Nederlandse nederzettingen leefden. Met de groei van deze nederzettingen ontstond er een toenemende scheiding tussen de samenleving van Nederlandse kolonisten en de Europeanen die buiten deze nederzettingen contacten met Indianen onderhielden, zoals de handelaars die naar Indiaanse dorpen reisden om daar te handelen. Het gebruik van de generieke aanduiding ‘bokken’ voor alle soorten van Indianen is een aanwijzing voor een toenemende polarisatie in deze periode.⁵⁵

Westelijk Guiana

De vierde regio is het gebied tussen de Corantijn en de Orinoco. De berichten over de eerste Nederlandse nederzettingen in dit gebied zijn niet eenduidig. Het is mogelijk dat er vóór 1600 handelscontacten van Nederlanders met Indianen in dit gebied waren en dat er ook nederzettingen gesticht werden. Het is echter onwaarschijnlijk dat er vóór 1615 permanente Nederlandse nederzettingen in dit gebied waren omdat het binnen de militaire invloedssfeer van de Spaanse koloniale autoriteiten lag. Waarschijnlijk ontstond de eerste permanente nederzetting tussen 1600 en 1620 bij fort Kykoveral.⁵⁶ Dit fort lag op een klein eilandje in de rivier Essequibo ver van zee. Het voornaamste transport verliep hier per kano of per sloep. Het was een handelsnederzetting en

⁵³ Zie Bijlage D 12 rekening Combe uitgesplitst naar bestemming.

⁵⁴ Zie hoofdstuk 5: 210 voor Shebayo en 213 voor Warao.

⁵⁵ Zie hoofdstuk 4: 191.

⁵⁶ Zie hoofdstuk 3: 118-120. Zie ook kaart 5 achterin het boek.

geen plantagekolonie. Verder stroomafwaarts lagen Nederlanders verspreid in Indiaanse dorpen. De voornaamste handel bestond uit orleaan, letterhout en voedsel. Schepen ankerden meestal in de Demerara en voeren met de sloep naar de Essequibo.

In 1627 werd ook bij de Berbice een Nederlandse nederzetting gesticht. De eerste post lag betrekkelijk ver in het binnenland bij de Wiruni. De Nederlanders leefden verspreid in Indiaanse dorpen, er werd tabak geteeld, maar het voornaamste retourproduct was orleaan. Omstreeks 1660 werd fort Nassau aan de Berbice het nieuwe centrum. Deze plaats kon ook door zeeschepen bereikt worden in tegenstelling tot de oude plaats bij de Wiruni. De belangrijkste handelspartners van de Nederlanders bij Berbice en bij Essequibo waren vooral de daar woonachtige Lokono.⁵⁷

Aan het einde van de onderzoeksperiode komen er berichten uit Essequibo over conflicten tussen Akawaio en Caraïben die tot vermindering van de export van orleaan leidden. Warao en Akawaio werden als Indiaanse handelspartners in Berbice genoemd. De Nederlandse nederzettingen in westelijk Guiana bleven tot 1650 betrekkelijk klein van omvang. Het voornaamste retourproduct was orleaan die door Indianen geleverd werd. Vanuit de Essequibo werd ook een letterhout en voedsel geëxporteerd. Vanaf 1640 zijn er ook vermeldingen van de handel in Indiaanse slaven vanuit Essequibo naar de Caraïbische eilanden.⁵⁸

Na het verlies van Nederlands Brazilië in 1654 deed de Kamer van Zeeland van de WIC de kolonie bij Essequibo over aan een consortium van drie Zeeuwse steden. De onderneming van Nova Zelandia leidde tot het stichten van een vestiging rond de Pomeroon omstreeks 1660.⁵⁹ Aanvankelijk lukte het om een aantal suikerplantages op te zetten, maar de kolonie werd in 1666 door Engelsen veroverd en daarna door Fransen verwoest. De Nederlandse vestiging bij de Pomeroon werd in 1670 ontruimd. Het particuliere patroonschap bij Berbice was de enige Nederlandse nederzetting die vanaf haar stichting in 1627 tot 1680 ononderbroken Nederlands bleef. Tijdens de Nederlands-Engelse oorlogen was deze nederzetting het belangrijkste steunpunt voor de Nederlanders in westelijk Guiana. Het bondgenootschap tussen Arawak en Nederlanders bij de Berbice was tijdens de onderzoeksperiode de meest bestendige Nederlands-Indiaanse relatie. De orleaan bleef belangrijk, ook na de introductie van de suikerplantages.⁶⁰

Goslinga schreef dat de oogst van 65 jaar Nederlandse kolonisatie op de Wilde Kust niet erg indrukwekkend was. Er waren vooral veel mislukkingen en de drie Nederlandse kolonies die

⁵⁷ Zie hoofdstuk 3: 128; hoofdstuk 4: 155-156, 175.

⁵⁸ Zie hoofdstuk 3: 138-139.

⁵⁹ De hoofdvestiging lag bij de Pomeroon, maar er waren ook Nederlandse nederzettingen bij de Moruka rivier. Zie ook hoofdstuk 4: 157.

⁶⁰ Zie ff 180-182 orleaan.

in 1680 bestonden waren klein van omvang. De ondernemingen waren vooral belangrijk omdat de basis voor de latere ontwikkeling werd gelegd.⁶¹ De Nederlanders hadden een duidelijke voorkeur bij de keuze van plaatsen voor de stichting van nederzettingen. De Oiapoque, Cayenne, Suriname, Berbice en Essequibo werden geprefereerd als vestigingsplaatsen. De nederzettingen westelijk van Cayenne lagen steeds verder achter de kust. Bij Essequibo en Berbice zelfs meer dan een dag varen. Er was een verschuiving van oost naar west in de locatie van Nederlandse nederzettingen door militaire interventies van Portugezen in de Amazone-delta en van Fransen in Cayenne. De reden van deze discontinuïteit was in de eerste plaats politiek en niet zozeer economisch.

Archeologisch onderzoek

Eerder is al opgemerkt dat er archeologisch onderzoek is gedaan op of bij sommige plaatsen waar Nederlandse nederzettingen gevestigd waren. In de Amazone-delta is er onderzoek gedaan in de regio bij Macapá in de staat Amapá.⁶² Macapá werd op contemporaine kaarten *Roohoek* genoemd en in het verslag van de Waalse kolonisten werd beschreven dat bij een bezoek in 1623 Indiaanse urnen werden gevonden.⁶³ Meggers toonde aan dat dit gebied al een lange geschiedenis van Indiaanse bewoning had en dat de laatste Indiaanse cultuur omstreeks 1650 verdween.⁶⁴ Op sommige eilanden in de Amazone-delta werden bij nederzettingen van Aruan ook Europese goederen zoals kralen gevonden.⁶⁵ Bij de Oiapoque zijn verschillende plaatsen onderzocht, de vindplaatsen bij de Ouanari duiden op een langdurige Indiaanse bewoning.⁶⁶ Ook op het eiland van Cayenne zijn precolumbiaanse nederzettingen gevonden.⁶⁷ In Suriname zijn er naast de archeologische vindplaatsen aan de kust, een groot aantal vindplaatsen die als een band langs de rivieren achter de kust liggen op de grens van de kustvlakte en het achterland, in het gebied waar de eerste Nederlandse nederzettingen gesticht werden.⁶⁸ In de buurt van Paramaribo zijn bij

⁶¹ Goslinga 1971: 430.

⁶² In het centrum van de stad Macapá werd een Indiaanse begraafplaats gevonden, een aanwijzing dat deze stad op een eerdere Indiaanse nederzetting is gebouwd. (Meggers 1957: 104)

⁶³ 'Maandag de 17e ankerden we voor Roohoek en landden na veel gebeden te hebben. [...] op een wandeling door het land vonden we een begraafplaats vol met aardewerken potten van verschillende vormen en ontwerp met het gebeente van doden er in.' (Forrest 1914: 232; vertaling auteur)

⁶⁴ Meggers 1957: 44-102, 556-579, 596-597. Zie hoofdstuk 3: 124; noot 104.

⁶⁵ Meggers 1957: 37-44, 242-258, 425-555, 579-584, 594-597. Zie hoofdstuk 3: 122 noot 93.

⁶⁶ Bij *Carippo* is archeologisch onderzoek gedaan, maar weinig gevonden. (Rostain 1994: 607)

⁶⁷ Rostain 1994: 583-589.

⁶⁸ Versteeg 2003: zie de kaart met archeologische vindplaatsen achterin het boek.

archeologisch onderzoek artefacten gevonden van de Kwatta cultuur die omstreeks 1000-1200 gedateerd wordt.⁶⁹

In Guyana is er archeologisch onderzoek gedaan bij sommige plaatsen waar Nederlandse vestigingen lagen. Onderzoek bij de Berbice en monding van de Demerara laat zien dat er sprake was van langdurige bewoning door mensen die waarschijnlijk de voorouders van de tegenwoordige Lokono waren.⁷⁰ In de omgeving van fort Nassau werden terpen en complexen van verhoogde Indiaanse landbouwvelden gevonden.⁷¹ Bij fort Kykoveral is geen onderzoek gedaan, wel verder westelijk bij de Pomeroon.⁷² Daar zijn geen Europese artefacten gevonden, maar wel de getuigenissen van een zeer langdurige Indiaanse bewoning.⁷³ Op grond van deze gegevens is het waarschijnlijk dat de nederzettingen van de Nederlanders inderdaad in de buurt van Indiaanse plaatsen gesticht werden en dat veel van deze Indiaanse plaatsen een lange geschiedenis van bewoning hadden.

Indiaanse handelspartners

In de inleiding is er reeds op gewezen dat etnoniemen een betrekkelijke aanduiding van identiteit zijn. De ontwikkeling van de betekenis van de etnoniemen Arawak en Caraïbisch is een voorbeeld.⁷⁴ Hieronder worden de voornaamste etnoniemen besproken die in de bronnen gevonden zijn. Deze namen werden gebruikt voor Indianen waar Nederlanders handel mee dreven. De etnoniemen worden zoveel mogelijk in een context geplaatst van antropologische, linguïstische en archeologische informatie.

Arawak, Shebayo en Yao

De Laet noemde in 1625 de Yao, Shebayo en Arawak als handelspartners in Guiana en hij publiceerde later ook woordenlijsten van deze drie talen.⁷⁵ De Arawak werden tussen 1580 en

⁶⁹ De vindplaats Kwatta Tingiholo bevat onder andere artefacten zoals de kleine groene kikkerfiguren die verhandeld werden. (Versteeg 2003: 140-160) Zie ook het citaat boven de inleiding: 1.

⁷⁰ Williams 2003: 290-297; 339-342.

⁷¹ Het betreft 787 opgehoogde velden die tussen 1.7 en 0.48 m hoog zijn en een oppervlakte hebben die varieert tussen een lengte van 4.96 tot 8.25 meter en een breedte van 1.7 en 6.9 meter. (Plew 2005: 23-24)

⁷² Meggers 1960: 145-153.

⁷³ Williams 2003: 407-408.

⁷⁴ Zie hoofdstuk 4: 169 noot 142. Zie ook de studie van Tassinari over het etnoniem 'Caripuna'. (Tassinari 1998) Karin Boven gebruikte in haar proefschrift over de Wayana de benadering van Whitehead, die het ontstaan van Indiaanse identiteiten in relatie met Europeanen als een proces van etnogenese beschrijft. (Boven 2006: 59-62) Butt-Colson publiceerde over de relatie tussen Indiaanse identiteit en geografische ruimte. (Butt-Colson 1983)

⁷⁵ De Laet 1625: 469; 1633: 642-643; 1640: 582-583.

1680 op allerlei plaatsen genoemd. Cabeliau dreef in 1597 handel met Arawak in de regio rond Cayenne. Arawak werden van 1595 tot 1680 bij de Marowijne genoemd. De Surinaamse correspondentie maakt tussen 1669 en 1680 geregeld melding van Arawak zonder veel informatie over hun woongebieden te geven.

De voornaamste en meest duurzame relatie was die van Arawak en Nederlanders bij de rivier Berbice. Gelein van Stapels beschreef de situatie in 1630 toen de Nederlanders in dorpen van de Arawak woonden. Ook bij de Essequibo woonden toen Nederlandse leggers bij Arawak.⁷⁶ De Engelsen beschouwden de Arawak als bondgenoten van de Nederlanders in de oorlogen die na 1665 gevoerd werden. Verder westelijk van de Essequibo woonden in 1666 blijkbaar Arawak bij de Pomeron.⁷⁷ De belangrijkste historische informatie over de Arawak bij Berbice wordt verstrekt door het verslag dat Van Berkel schreef over zijn reis.⁷⁸

Het begrip Arawak wordt tegenwoordig vooral gebruikt door linguïsten om een taalfamilie aan te duiden die tot de grootste van Zuid-Amerika behoort.⁷⁹ De Arawak, die tegenwoordig verspreid in het gebied achter de kuststrook wonen van de Marowijne tot de Orinoco, worden tegenwoordig Lokono genoemd. Boomert publiceerde in 1983 een ethnohistorische studie over de Arawak in Guiana.⁸⁰ De economische relatie tussen Nederlanders en de Lokono van de Berbice tussen 1625 en 1680 is spaarzaam gedocumenteerd. De rol van de Lokono in de handel en productie van orleaan wordt niet beschreven. Van Berkel schreef in 1672 dat ze voedsel en diensten leverden. De Lokono waren toen ook actief als militaire bondgenoten van de Nederlanders.⁸¹ Archeologisch onderzoek bij de monding van de Berbice leverde aanwijzingen voor een regelmatige bewoning van nederzettingen sinds 1200 AD.⁸² De weg van Berbice naar de Demerara die Van Berkel in 1672 beschreef, was volgens Williams een oude Arawakse route.⁸³

Bij de Essequibo leverden Arawak in 1627 zaaigoed aan Engelsen. In 1677 vermeldt ook Myst de levering van zaaigoed aan de kolonie door Indianen bij de Oiapoque. Waarschijnlijk waren hier de Arawak van de Ouanari bij betrokken, die door Myst als handelspartners worden genoemd. Archeologisch onderzoek bij de Oiapoque heeft langdurige bewoning aangetoond bij de Ouanari, waar vanaf 1595 in historische bronnen Arawak genoemd worden.⁸⁴

⁷⁶ Zie hoofdstuk 3: 108, 128.

⁷⁷ Zie hoofdstuk 4: 175: noot 170.

⁷⁸ Zie hoofdstuk 4: 155-156.

⁷⁹ Aikhenvald 1999.

⁸⁰ Boomert 1983.

⁸¹ Zie hoofdstuk 4: 172 noot 159.

⁸² Plew 2005: 23; Meggers & Evans 1960: 182.

⁸³ Williams 2003: 290-297; 339-342. Zie ook Bijlage C 3.

⁸⁴ Rostain 2008: 293.

De taal van de Palikur oostelijk van de Oiapoque bij de Uaçá wordt tegenwoordig tot de Arawak familie gerekend.⁸⁵ De Palikur handelden bij de Cacipore in zeekoe, maar er werden geen Nederlandse nederzettingen in hun gebied gevestigd. De *Aracouro* die door Lourens Lourensz werden beschreven leefden waarschijnlijk bij de Cacipore en worden door Grenand en Grenand als voorouders van de Palikur gezien. De identiteit van de tegenwoordige Palikur is complex en bestaat uit een federatie van clans die soms talen uit ander families spreken zoals Tupí en Carib.⁸⁶ De materiële cultuur van de Palikur vertoont verbindingen met prehistorische archeologische vondsten in deze regio.⁸⁷

De tweede naam die De Laet noemde was die van de Shebayo.⁸⁸ De Goeje classificeerde de taal op grond van de woordenlijst in De Laet als Arawak.⁸⁹ Het etnoniem verscheen voor het eerst in 1598 als *Hebaio* bij Cabeliau. De Vries vervoerde *Sapaye* van de Saramacca naar de Demerara in 1634. *Sapojers* verschijnen na 1670 in de Surinaamse correspondentie bij de Saramacca. Franse bronnen vermelden *Sapayes* bij de Approuage en de Kaw.⁹⁰ Op grond van de continuïteit van andere etnoniemen is het waarschijnlijk dat *Hebaio*, *Shepayo*, *Sapaye*, *Sapojer*, *Sabajo* vormen van hetzelfde etnoniem zijn voor een Indiaanse identiteit die in de zeventiende eeuw onderscheiden werd, maar tegenwoordig verdwenen is.⁹¹

De Shebayo werden door Wilson in 1605 bij de Oiapoque omschreven als een mysterieus volk en die naam doen zij eer aan.⁹² In de linguïstische literatuur wordt hun taal als dood omschreven. Uit de vermeldingen in de bronnen kan opgemaakt worden dat ze tot 1680 als een etnische identiteit genoemd werden. De relaties van de Shebayo met Nederlanders worden nauwelijks omschreven. Shebayo woonden tussen 1650 en 1680 bij de monding van de Approuage waar tussen 1660 en 1680 verschillende Nederlandse nederzettingen hebben gelegen. In Suriname bevonden de Shebayo zich bij de Saramacca in het gebied waar na 1678 de opstandige Indianen de baas waren. De vermelding betreft een poging om hen aan de zijde van de Nederlanders te trekken wat blijkbaar gelukt was.

De derde naam die De Laet noemde stond boven aan zijn lijst. De Yao woonden volgens De Laet langs de kust vanaf Cabo Orange tot het gebied stroomopwaarts de Amazone rivier. De

⁸⁵ Grenand 1987: 3.

⁸⁶ Passes 2004; Grenand 1987.

⁸⁷ Rostain 2008: 301.

⁸⁸ De Laet 1625: 469; 1633: 642-643; 1640: 582-583.

⁸⁹ De Goeje 1939.

⁹⁰ Grillet 1698: 40-41.

⁹¹ Sabajo. (Boven 2006: 48)

⁹² Hakluyt 1906 (XVI): 347. Zie ook hoofdstuk 2: 82 noot 102.

woordenlijst die De Laet publiceerde is de bron van veel speculaties geweest.⁹³ De historische bronnen zijn beperkt. Cabeliau nam in 1599 twee Yao mee naar Nederland. Engelse bronnen vermelden fricties met Yao bij de Oiapoque tussen 1605 en 1613. Een kortstondige Waalse vestiging in 1623 leidde niet tot vijandelijkheden, maar twee latere Nederlandse stichtingen in 1625 en 1627 werden overvallen. Lourens Lourensz sprak in zijn verslag over de Yao als ‘*halve Duytsen*’.⁹⁴ De Yao verwierven in het begin van de zeventiende eeuw een sterke positie als bemiddelaars bij de Oiapoque. Tussen 1600 en 1680 functioneerden zij als tussenpersonen, maar hun positie verzwakte. Lefebvre beschreef de inwoners van *Caripo* bij de Oiapoque die hij in 1664 ontmoette als een armzalig overblijfsel van een groot volk. De *Cariboters* die Myst in zijn verslag van de gebeurtenissen in 1677 noemde waren waarschijnlijk dezelfde Yao die Lefebvre in 1664 ontmoet had. De naam Annatto is misschien de meest wijdverbreide erfenis van de Yao. Hun taal werd als dood geclassificeerd en zij verdwenen uit het vocabulaire van contemporaine etnoniemen.⁹⁵

Caraiïben

Een opmerkelijke afwezige taal in het woordenlijstje van De Laet is het Caraïbisch. De aanduiding Caraïbisch wordt tegenwoordig, net als Arawak, vooral gebruikt om linguïstische families te beschrijven. De Caraïbisch sprekende bevolking langs de kust tussen de Orinoco en Oiapoque wordt tegenwoordig Kalina genoemd. De voorouders van de tegenwoordige Kalina leefden vaak stroomopwaarts van de Lokono langs rivieren aan de kust.⁹⁶ De Kalina werden in 1598 door Cabeliau bij Cayenne genoemd. Vanaf 1650 vestigden Nederlanders zich definitief op het eiland van Cayenne in harmonie met de daar woonachtige Galibi.⁹⁷

Kalina worden nergens met naam genoemd in de bronnen betreffende de gebeurtenissen in Suriname tussen 1615 en 1620. Archeologisch onderzoek in Suriname laat zien dat de vindplaatsen achter de kust geconcentreerd zijn in gebieden waar Nederlandse vestigingen genoemd werden. Bij Paramaribo, maar ook de gebieden bij de Commewijne en Suriname, waar de eerste Nederlandse vestigingen in 1615 lagen en later het centrum van de Engelse kolonie in 1665.

De Kalina verleenden geen militaire steun bij conflicten van Europeanen met derden; niet in Cayenne in 1664, niet aan de Nederlanders in Essequibo tegen de Engelsen in 1665, niet aan de

⁹³ De Laet 1633: 642-643; 1640: 582-583.

⁹⁴ Zie hoofdstuk 2: 71.

⁹⁵ Zie hoofdstuk 1: 43-44 noot 80.

⁹⁶ Hoff 1968: 16-23.

⁹⁷ Zie ook 169 noot 139.

Engelsen tegen de Nederlanders in Suriname in 1667, niet bij de herovering door Engelsen in 1668 en niet bij de definitieve Nederlandse bezetting in 1669. De relaties met Caraïben in Suriname verzuurden na de verovering op de Engelsen in 1667 en leidden in 1678 tot vijandelijkheden die het economische verkeer tussen Indianen en Nederlanders vrijwel tot stilstand deed komen. *Kaijkoesie* bij de bovenloop van de Coppename werd als leider van de Indianen genoemd. De loyaliteiten in deze vijandelijkheden waren echter complex en Nederlanders hadden steun van Caraïbische Indianen zoals *Irekaye* en *Annasabo* van de Corantijn.⁹⁸ Caraïben van de Corantijn werden in 1630 als vijanden van de Lokono in Berbice genoemd. De Caraïbisch-Nederlandse alliantie in westelijk Guiana die in Spaanse bronnen uit de periode 1580-1640 beschreven wordt, is niet terug te vinden in de Nederlandse bronnen. Daar worden tot 1670 vooral de Arawak genoemd. Caraïbische Indianen speelden waarschijnlijk ook al eerder een rol in de handel in orleaan en hangmatten, maar vóór 1670 zijn er weinig vermeldingen over handel westelijk van de Essequibo.

Akawaio

De Akawaio die genoemd werden bij Berbice en bij Essequibo noemen zichzelf Kapon.⁹⁹ De Kapon leven tegenwoordig vooral in de savannes in het hoogland van westelijk Guiana. De Akawaio werden in 1596 voor het eerst genoemd door Keymis. Ley vermeldde niet lang daarna dat zij de Arawak van de Corantijn hadden verdreven.¹⁰⁰ Engelse bronnen vermelden Akawaio in de periode rond 1665. Van Berkel gaf een beschrijving van de Akawaio omstreeks 1672. Blijkbaar kwamen Akawaio toen vanuit het achterland om met Nederlanders te handelen bij de post *Markaay*, die later de *Acawaaische poort* genoemd zou worden. De correspondentie van Beekman uit Essequibo maakte omstreeks 1680 melding van een oorlog met de Akawaio die de leverantie van orleaan verstoorde.¹⁰¹

De Akawaio werden bestudeerd door Butt-Colson die publiceerde over hun naamgeving, culturele aspecten en handelsnetwerken. Zowel de Kapon als de Pemon, die tegenwoordig op de savannes in het hoogland van Guiana leven, onderhouden een netwerk van relaties over grote afstanden. Butt-Colson beschreef de handel van de Pemon en Kapon vooral als doorvoer en stelde

⁹⁸ Zie hoofdstuk 4: 175, 188.

⁹⁹ De Kapon worden onderverdeeld in Akawaio, Ingarikó en Patamona en worden tot de Caraïbische taalfamilie gerekend. Butt-Colson stelde dat het etnoniem Akawaio door Kapon niet gebruikt werd om zichzelf aan te duiden. (Butt-Colson 1983: 90-91) Cruz bestudeerde de Ingarikó. (Cruz 2005)

¹⁰⁰ Zie hoofdstuk 1: 44 noot 85.

¹⁰¹ Zie hoofdstuk 4: 181-182 noot 206.

dat zijzelf weinig handelsgoederen produceerden.¹⁰² De persoonlijke netwerken van handelaars waren gebaseerd op wederzijdse uitwisseling en werden waargenomen als familierelaties, die vaak door huwelijken bestendig werden.¹⁰³

Warao

De Warao werden in 1630 door Gelein van Stapels genoemd bij de Orinoco.¹⁰⁴ Spaanse bronnen vermelden dat de Warao ook deelnamen aan de aanvallen op S. Thomé en Trinidad in 1637.¹⁰⁵ Warao werden herhaaldelijk vermeld in de Surinaamse correspondentie. Van Berkel beschreef de Warao in 1672 en meldde dat Nederlanders handel met hen dreven in vis.¹⁰⁶ Tegenwoordig wonen de meeste Warao in de Orinoco-delta in Venezuela. Bij de Corantijn woont een klein aantal Warao. Williams identificeerde archeologische vindplaatsen in het kustgebied van noordwestelijk Guyana met de voorouders van de Warao. De Warao leven tegenwoordig in dezelfde moerasachtige kustgebieden waar hun voorouders al lang vóór Christus woonden. Het woongebied van de Warao in de periode 1580-1680 was waarschijnlijk groter dan tegenwoordig, maar de Warao zijn een van de Indiaanse culturen die een grote continuïteit vertonen wat betreft naamgeving en woongebied.¹⁰⁷

Arikare

De Guiaansche Compagnie had in 1610 leggers bij de *Maijari*. Het toponiem *Arcarien* verschijnt voor het eerst in een notariële verklaring uit 1655. Langendijck wilde daar zeekoe kopen van de Indianen als proviand voor de nederzetting die hij in Cayenne ging stichten. Buitenlandse bronnen vermelden dat Nederlanders bij de *Arikari* rivier zeekoe kochten van Indianen. In 1647 werd een post bij de *meren van Maricari* door een Portugese expeditie vernietigd en de ‘*Nederlandse piraat Bhandergoss*’, Van der Goes, gevangen genomen. Fransen reisden in 1652 met Galibi vanuit Cayenne naar de *meren van Maricari* waar de Arikare leefden. Een gedeelte van deze Arikare migreerde westwaarts naar Cayenne. De *Aricarisen* en hun opperhoofd Jan van der Goes worden in de Surinaamse correspondentie genoemd. Jan Stratius had enige jaren bij hen geleefd. De *Aricarisen* worden genoemd als goede vrienden van de Nederlanders. De Arikare zijn net als de Shebayo een onbekende grootheid. Over hun taal is weinig bekend. De Palikur zijn een

¹⁰² Koch 1921, 1923; Butt-Colson 1973; Cruz 2005; Cruz 2008: 140.

¹⁰³ Barbosa 2005: 94-96.

¹⁰⁴ Zie hoofdstuk 3: 109 noot 32-34.

¹⁰⁵ Whitehead 1988: 88-89.

¹⁰⁶ Zie hoofdstuk 4: 176 noot 175.

¹⁰⁷ Heinen 2000: 571; Williams 2003: 257.

zeldzame constante in het landschap van Amapá. Conflicten tussen Fransen en Portugezen over de grens van Frans-Guyana hebben in de achttiende en negentiende eeuw tot een grondige herschikking van de Indiaanse bewoners van Amapá geleid.¹⁰⁸

Aruan

De Aruan werden in 1625 door De Laet genoemd en zijn vereeuwigd als toponiem op contemporaine kaarten in de vorm van *Arrowen eiland*. Archeologisch onderzoek op eilanden in de buurt documenteerde de bewoning door Aruan. De voornaamste bevolkingscentra van de Aruan lagen verder oostelijk op het eiland van Marajo.¹⁰⁹ De Nederlandse vaart op dit gebied begon rond 1600 en het is waarschijnlijk dat Nederlanders wapens aan de Aruan verkochten die gebruikt werden in de oorlogen die tussen 1615 en 1680 met Portugezen gevoerd werden. Er zijn echter geen directe getuigen van deze relatie. Het bronnenmateriaal voor deze relatie in de oostelijke Amazone-delta blijft beperkt tot een aantal schaarse cartografische gegevens.¹¹⁰ De bronnen voor de relatie verder westelijk zijn ook beperkt. Het Waalse dagboek vermeldt dat er in 1623 op *Arrowen eiland* met Indianen gehandeld werd. Gideon Morris vermeldde in een brief uit São Luís de Maranhão in 1642 dat daar Aruan waren die voor straf als slaven verkocht waren omdat zij met Nederlanders hadden gehandeld. De laatste Aruan werden aan het eind van de negentiende eeuw gezien. Aan het eind van de zeventiende eeuw ontstond onder druk van de oorlogen met de Portugezen een migratie naar het westen tot aan Suriname toe, waar Reeps in 1692 Aruan rapporteerde.¹¹¹

Toucoyenne

Het laatste etnoniem dat in de bronnen gevonden werd waarover meer informatie uit andere bronnen beschikbaar is Tockean. De Tockean werden door Gideon Morris in 1644 als partners van de Europese nederzettingen op de westelijk oever van de Amazone-delta genoemd. De Tockean worden ook op contemporaine kaarten gevonden. Er wordt daar een groot aantal toponiemen in dit gebied vermeld. Tockean is een van de weinig etnoniemen die geplaatst kan worden in het universum van Portugese toponiemen dat na 1630 ontstaat. Tockean is

¹⁰⁸ Chambouleyron 2005: 9; Polderman 2004: 49-50; Meggers 1957: 587.

¹⁰⁹ Meggers 1957: 583-588.

¹¹⁰ NA_4.VEL_685.

¹¹¹ Hoofdstuk 4: 165 noot 121.

waarschijnlijk een vorm van hetzelfde etnoniem als het Portugese Tucuju en Franse Toucoyenne. Volgens Grenand en Grenand zijn de Toucoyennes door de Palikur opgenomen als een clan.¹¹²

Dit zijn de Indiaanse handelspartners die in de bronnen vermeld werden waarover meer informatie beschikbaar is. Over andere handelspartners zoals de *Apehouse*, de *Wackean* en de *Harrytiahans* in de Amazone-delta of de Maraon of Marawan, die bij de Oiapoque en bij *Sapno* genoemd werden, zijn weinig gegevens beschikbaar. De informatie over Indiaanse handelspartners in Nederlandse bronnen is beperkt. Vaak worden alleen generieke namen zoals *indiaenen*, *wilden* of *naturellen* gebruikt. Opvallend is de intrede van het Engelse begrip ‘bokken’ na 1650. Cabeliau vermeldde vier etnoniemen, maar na 1650 wordt de aanduiding bokken in Suriname, Berbice en Essequibo algemeen. Daar tegenover staat de gedetailleerde informatie over Indiaanse opperhoofden in de Surinaamse correspondentie na het uitbreken van de oorlog met de Indianen in 1678.

De bovenstaande lijst van Indiaanse etnoniemen geeft aan dat de Nederlanders een onderscheid maakten tussen verschillende Indiaanse samenlevingen op de Wilde Kust. Met sommige samenlevingen zoals de Lokono en de Arikare onderhielden zij over een langere periode handelsrelaties. De relatie tussen Nederlanders en Kalina in Suriname werd gekenmerkt door conflicten waardoor de handelsrelaties periodiek verbroken werden. De gebruikte etnoniemen vertonen een belangrijke mate van continuïteit. In westelijk Guiana kunnen etnoniemen als Warao, Arawak, Carib en Akawaio gerelateerd worden aan tegenwoordige Indiaanse samenlevingen. De grootste veranderingen traden op in oostelijk Guiana, waar het etnoniem Palikur vanaf 1650 verscheen en Yao verdween. Arikare, Aruan en Maraon zijn niet meer herkenbaar in moderne Indiaanse samenlevingen.

Uitgaande goederen

De eerste stap die nodig was om handel met Indianen in Amazonia te drijven was het inkopen van een geschikt cargasoen. Cabeliau maakte in zijn verslag melding van onverkochte goederen, omdat het assortiment niet deugde. De handelswaren die gebruikt werden om Indianen te betalen worden vaak beschreven als snuisterijen, maar in de voorgaande hoofdstukken is beschreven dat Indianen selectief waren en weigerden om handelsgoederen te accepteren die zij niet waardeerden.¹¹³ De bronnen verstrekken weinig gedetailleerde informatie over de uitgaande lading in die periode vóór 1640. Daarna is er een aantal lijsten van cargasoenen beschikbaar. Bijlen, messen en kralen werden de gehele periode vanuit Nederland naar Amazonia verscheept.

¹¹² Grenand 1987: 29.

¹¹³ Hoofdstuk 3: 139-141 noot 177-178.

De lijsten vermelden daarnaast een groot aantal andere goederen. Uit de bronnen blijkt dat er ook wapens en drank verhandeld werden, maar deze goederen zijn niet op de lijsten van cargasoenen vermeld.

IJzerwerk

IJzerwerk vormde een belangrijk deel van de lading. Messen, bijlen, gereedschappen en ander ijzerwerk, zoals blikken spiegels, vishaken en harpoenen waren noodzakelijk om handel te drijven. Messen waren er in vele soorten en variëteiten. Kapmessen kwamen in het klein, middelbaar of groot, al of niet met kromme punten. De cargasoenen naar Essequibo zijn het best bekend; in 1642 werden er 600 kapmessen verscheept, in 1668 vroeg Bergenaer 450 kapmessen, commies Combe gaf in 1670 ongeveer 270 kapmessen uit in Suriname, voornamelijk om voedsel te kopen of diensten van Indianen te betalen.¹¹⁴ Kapmessen waren niet overal even gevraagd. Gelein schreef dat in Berbice geen kapmessen gevraagd werden. De bronnen noemen verschillende namen voor grotere messen, zoals bootsmansmessen, haaimessen en beenmessen. De afwerking van de grotere en kleinere messen was belangrijk, er werden messen met gebrande, witte of zwarte hechten gevraagd. Scheermessen maakten vaak deel uit van het cargasoen. Een groter cargasoen telde één à tweeduizend messen.¹¹⁵

Bijlen vertegenwoordigden vaak de belangrijkste waarde in het uitgaande cargasoen. Het jaarlijks cargasoen voor Essequibo varieerde tussen 800 en 1.600 grote en kleine bijlen. De bijlen werden vaak in tonnen verscheept. Er is niet veel gepubliceerd over de productie van bijlen in Nederland en ook de bronnen geven weinig uitsluitsel. De enige vermelding is die van een schipper die bijlen door een smid had laten maken.¹¹⁶ Misschien een aanwijzing dat bijlen en kapmessen op bestelling door smederijen in Nederland werden geleverd. Bijlen waren net als messen een handelsgoed dat de gehele periode belangrijk bleef in het verkeer van Nederlanders en Indianen.¹¹⁷

Indianen interesseerden zich vanaf de eerste contacten voor het timmermansgereedschap dat zij aan boord van de Europese schepen zagen. Veel schepen hadden kuipersgereedschap aan boord.¹¹⁸ De dissel werd al snel ontdekt als een nuttig werktuig. Indianen waren met name geïnteresseerd in dissels met een holle goot die geschikt waren om bomen uit te hollen voor het

¹¹⁴ Zie Bijlage D 11-12 Tabellen uitgaande goederen.

¹¹⁵ Zie Bijlage D 1-7.

¹¹⁶ Zie hoofdstuk 4: 166 noot 124. (WA_1685_1055/211)

¹¹⁷ Zie Bijlage D 1-7.

¹¹⁸ Kuipersgereedschap werd gebruikt om de tonnen te maken die het voornaamste contemporaine verpakkingsmateriaal voor goederen waren.

bouwen van kano's.¹¹⁹ Na 1640 wordt in de bronnen soms de naam kanodissel gevonden. De messen, bijlen en dissels waren echter geen nieuwe werktuigen voor de Indianen. Het waren vooral verbeteringen van bestaande werktuigen.¹²⁰

De contacten tussen Europeanen en Indianen leidden ook tot nieuwe gereedschappen in het assortiment van Europese handelsgoederen. Een voorbeeld is de cassavebeitel. Vanaf 1640 werd dit werktuig in Nederlandse bronnen genoemd. Vanaf 1668 verschijnen in de bronnen uit Suriname ook cassaveraspen. Het raspen van de cassave is een vervelend, maar noodzakelijk werk. De traditionele Indiaanse cassaveraspen werden gemaakt door scherpe steentjes op een plank te lijmen. Butt-Colson en Thomas beschreven de waarde van de cassaverasp in de tegenwoordige handel van de Kapon en Pemon.¹²¹

De introductie van de metalen rasp was een Europese vernieuwing, die echter maar beperkte ingang in de Indiaanse samenlevingen heeft gevonden. De traditionele stenen raspen worden nog steeds geprefereerd boven de raspen met metaal, omdat ze vriendelijker zijn voor de handen van degene die raspt. Ook de metalen cassavepannen waren een Europese vernieuwing. De traditionele cassavepan van aardewerk is kostbaar en moeilijk te vervoeren. De introductie van deze Europese werktuigen is een aanwijzing dat de Europeanen in Suriname zich in toenemende mate met de teelt van cassave bezighielden.¹²²

De bronnen vermelden een groot assortiment artikelen van metaal. Verschillende soorten vishaken, scharen, vingerhoeden, naalden en spelden worden de gehele periode genoemd.¹²³ Waarschijnlijk waren deze goederen secundair. In de correspondentie uit Suriname en Essequibo na 1670 werd herhaaldelijk aangedrongen op minder kleingood en meer kapmessen en bijlen.¹²⁴ Messen, bijlen en dissels waren belangrijke waardes in het handelsverkeer met Indianen.

Kralen

Cabeliau verstreekte geen informatie over zijn cargasoen, maar waarschijnlijk verhandelde hij ook kralen. Naast messen en bijlen zijn kralen een constante in de vermeldingen over uitgaande handelsgoederen. Kralen worden vaak als een snuisterij beschreven, maar de waarde van kralen is

¹¹⁹ Zie Bijlage D 3 afbeeldingen dissels.

¹²⁰ Zie o.a. Meggers 1957, 1960; Boomert 1993; Rostain 1994; Versteeg 2003; Williams 2003.

¹²¹ Butt-Colson 1973: 27-28; Thomas 1972. De tegenwoordige Palikur hebben in hun orale overlevering de herinnering dat de Sauyune, die één van hun tegenwoordige clans vormen, in het verleden bij de berg Commaribo woonden en verantwoordelijk waren voor de introductie van de metalen maniokrasp. (Grenand & Grenand 1987: 40)

¹²² Zie Handler en Ligon over de teelt van cassava op Barbados. (Handler 1970: 62; Ligon 1657: 63)

¹²³ In Franse bronnen worden ook harpoenen genoemd.

¹²⁴ Zie de tekst boven dit hoofdstuk: 193.

in Indiaanse samenlevingen nog steeds belangrijk.¹²⁵ De traditionele kleding van vrouwen in veel moderne Indiaanse samenlevingen vereist glazen kralen. Vooral de kleine glazen kralen worden veel gebruikt.¹²⁶ De historische bronnen documenteren dat de adoptie van Europese kralen door de Indiaanse samenlevingen snel verliep. In 1680 was het gebruik langs de kust algemeen geworden. Ooggetuigen beschreven van Cayenne tot Berbice Indiaanse vrouwen met kettingen van Europese kralen.¹²⁷

De bronnen noemen verschillende variëteiten van kralen waarvan sommigen niet makkelijk geplaatst konden worden. De kleine glazen kralen worden in één geval aangeduid met *quispelgreijn*, in een ander geval met *cassoeren*.¹²⁸ Cassoere wordt door de moderne Kalina nog steeds gebruikt als naam voor kleine glazen kralen.¹²⁹ Het *quispelgreijn* kwam in verschillende kleuren.¹³⁰ Ook archeologische vondsten documenteren de verspreiding. Europese kralen zijn gevonden op Indiaanse begraafplaatsen in oostelijk Guiana. In westelijk Guiana wordt in archeologische onderzoeksverslagen geen melding gemaakt van Europese kralen langs de kust. Dit is merkwaardig omdat uit de historische bronnen opgemaakt kan worden dat er gedurende decennia een jaarlijkse stroom van tientallen tot honderden kilo's kralen is geweest. Een gedeelte van deze kralen is waarschijnlijk verhandeld naar het achterland. Archeologisch onderzoek in het hoogland van Guiana leidde tot de vondst van Europese kralen op een aantal Indiaanse plaatsen.¹³¹

Amsterdam speelde een belangrijke rol in de productie en handel van kralen vanaf het einde van de zestiende eeuw. Omstreeks 1600 vestigden zich glasblazers uit Venetië in Amsterdam, die de productie van kralen een grote impuls gaven.¹³² Portugezen en Spanjaarden hadden de kralen voor hun handel met Indianen in de zestiende eeuw uit Venetië betrokken.¹³³ Vanaf 1600 werden de Nederlanden een onafhankelijke producent. Amerikaans onderzoek naar kralen heeft gedetailleerde informatie opgeleverd die belangrijk is voor het dateren van

¹²⁵ Kralenkettingen werden al sinds de prehistorie in westelijk Guiana als waardemiddel gebruikt. (Gassón 2000) Williams beschrijft een prehistorische plaats waar kralen van quartz geproduceerd werden. (Williams 2003: 337) Archeologisch onderzoek leverde verschillende soorten van Indiaanse kralen op. (Meggers 1957, 1960; Rostain 1994; Versteeg 2003) Kralen werden in Noord-Amerika als handelswaarde gebruikt, de wampun, een soort matje van kralen, is een voorbeeld. (Bradley 2007: 41-43, 76-77, 184)

¹²⁶ In het moderne Nederlands is er geen woord voor deze kralen zoals het contemporaine woord *quispelgreijn*. Een mogelijke etymologie van *quispelgreijn* is dat *greijn* een contemporain synoniem voor *graan* is en *quispel* voor *kwast*. In het Engels worden deze kralen soms 'seed beads' genoemd.

¹²⁷ Zie hoofdstuk 4: 186 noot 235-236.

¹²⁸ Zie Bijlage D 4 ladinglijst jacht *Argyn* in 1642. (USC 1898: 101)

¹²⁹ Biet beschreef dit woord naar aanleiding van zijn reis in 1652. (Biet 1664: 427: *cassouré* = *rassade*) Kasuru: bead. (Courtz 2008: 294) Zie ook hoofdstuk 3: 141 noot 182.

¹³⁰ Zie Bijlage D 4 ladinglijst jacht *Argyn* in 1642. (USC 1898: 101)

¹³¹ Meggers 1960: 314-319.

¹³² Sleem 1962, 1973; Baart 1977.

¹³³ Marchant 1966: 70.

archeologische vondsten in Noord-Amerika.¹³⁴ In Zuid-Amerika is dergelijk onderzoek niet beschikbaar. Bronnen maken melding van de voorkeur boven verschillende kleuren, maar de bronnen zijn voornamelijk te beperkt om conclusies over handelsrelaties te kunnen trekken.¹³⁵

Wapens

De verkoop van wapens aan Indianen was vanaf de aankomst van Europeanen in Amerika een gevoelig punt. Indianen waren onder de indruk van de vuurwapens van de Europeanen en probeerden de beschikking over deze militaire technologie te krijgen. De eerste bronnen over de handel in vuurwapens zijn te vinden in het verslag van Harcourt, die vermeldde dat soms vuurwapens aan Indianen werden gegeven, en in het verslag van Lourens die vermeldde dat hij werd vrijgekocht voor een musket.¹³⁶ Frei Merciana beklagde zich over de wapenverkoop van Nederlanders aan de Tupinamba en Aruan die omstreeks 1620 Belém belaagden.¹³⁷ De Arikare waren omstreeks 1650 door Nederlanders bewapend met sabels en musketten. Jan van der Goes, het opperhoofd van de westelijke Arikare, werd in 1680 vereerd met snaphanen van de Surinaamse regering.¹³⁸

Indianen en vuurwapens waren toen al heel gewoon geworden op de Wilde Kust. De bestuurders van Suriname beklagden zich over de bewapening van de Indianen in 1678. De Indianen kochten niet alleen wapens van Franse smokkelaars, maar ook Nederlandse schippers verhandelden particulier ingekochte wapens tegen Indiaanse slaven.¹³⁹

Overige uitgaande goederen

De eerste bezoekers van Guiana rapporteerden dat de Indianen daar graag dronken. De lokale Indiaanse dranken, zoals *Pernau*, vielen in de smaak bij de Europeanen. De handel in Europese alcoholische dranken bleef vóór 1650 vooral beperkt tot wijn. Met de opkomst van de suikerrietplantages in het Caraïbisch gebied en op de Wilde Kust werd rum een handelsgoed. In Guiana begon dit proces pas aan het eind van de onderzoeksperiode.

Spiegels en kammen waren artikelen die waarschijnlijk vooral voor vrouwen bedoeld zijn. Textiel werd betrekkelijk weinig verhandeld door de Nederlanders in Guiana. Vanaf 1668 zijn er vermeldingen van *grauw lijnwaat* in Suriname. In de Amazone-delta ontdekten de

¹³⁴ Quimby 1966; Karklins 1982; Hayes 1983; Bradley 2007.

¹³⁵ Hoofdstuk 4: 186 noot 237, 187 noot 238-239.

¹³⁶ Zie hoofdstuk 2: 71 noot 55.

¹³⁷ Hoofdstuk 2: 87 noot 130.

¹³⁸ Hoofdstuk 4: 167 noot 129.

¹³⁹ Goslinga 1985: 559; Bijlsma 1926:182. Zie ook dit hoofdstuk 195: noot 8.

Nederlanders die in 1641 Maranhão veroverden, een economie waar lijnwaad het belangrijkste handelsartikel was.¹⁴⁰ De verkoop van textiel hing meestal samen met een verandering van kleedgewoontes in Indiaanse samenlevingen. Hoeden werden op beperkte schaal geëxporteerd en waren een statussymbool.

De mondharp was een muziekinstrument dat aanvankelijk in Engelse en later in Nederlandse bronnen genoemd wordt, en dat tussen 1600 en 1680 geëxporteerd werd. Uit de Surinaamse bronnen valt op te maken dat de populariteit van dit artikel daar na 1660 afnam. Trompetten waren een ander handelsartikel. Indianen gebruikten zeeschelpen en hoorns als blaasinstrumenten en de trompet werd gezien als een alternatief. Fransen hadden in de middeleeuwen een primitief soort aansteker ontwikkeld die in Cayenne aan Indianen verkocht werd en ook door de Nederlanders werd verkocht als *vierslag* of *vierstaef*.¹⁴¹

Samenvatting

De uitgaande goederen zoals bijlen, messen en kralen vertonen een grote continuïteit. Europese kralen werden snel door Indiaanse samenleving geadopteerd en tot een onderdeel van hun cultuur gemaakt. Er zijn te weinig gegevens om te kunnen spreken over de kwalitatieve en kwantitatieve verandering in het assortiment van kralen. De gereedschappen die naar Amazonia uitgevoerd werden, vertonen wel een duidelijke ontwikkeling. De werktuigen zoals de holle dissels die door Indianen gevraagd werden, kregen specifieke namen zoals de kanodissel en werden belangrijker in de samenstelling van de cargasoenen. Ook ontstond er een uitvoer van gereedschappen die specifiek voor Amazonia bestemd waren, zoals de cassavebeitel, de cassaverasp en de cassavepannen.

In de Surinaamse boekhouding wordt *grauw lijwaet*, een goedkoop textiel, genoemd. Het ging echter om kleine hoeveelheden. Blijkbaar ontstond er een andere ontwikkeling dan in het Portugese deel van Guiana. Directeur Bas schreef in 1642 vanuit Maranhão dat lijnwaad daar het voornaamste artikel in de handel met Indianen was.¹⁴² De Europese oorlogen tussen 1665 en 1680 leidden tot een militarisering en de verdere verspreiding van vuurwapens. De opkomst van de suikerrietcultuur leidde tot de groei van sterke drank als betaalmiddel voor Indiaanse goederen en diensten.

¹⁴⁰ Lijnwaad, lijwaet, is een woord voor textiel. (Kooijmans 2000: 61)

¹⁴¹ Zie Bijlage D 4, 7.

¹⁴² NA_1.05.01.01_59 130 1643 10 05 brief van directeur Bas.

Lokale handel

De aankoop van vers voedsel was meestal de eerste handel die na de aankomst van een schip op de kust met Indianen gedreven werd. Cabeliau beschreef deze handel in 1598 en de beschrijving die Adriaen van Berkel van zijn aankomst in Berbice in 1672 gaf laat zien dat deze situatie nog steeds hetzelfde was. De Nederlanders die zich vanaf 1600 op de kust vestigden, beschreven hoe zij wild, vis, schildpadden en ander voedsel van Indianen kochten. Al snel ontstonden er vaste waardes voor deze handel: bijvoorbeeld een vis voor een mes, een hert voor een bijl etc. Een belangrijk voedselgewas dat al snel door de Europeanen werd overgenomen, was de cassave. Met de groei van de Europese nederzettingen nam ook de vraag naar voedsel toe. Hoewel Europeanen vanaf 1650 in toenemende mate voedingsgewassen gingen telen, bleven zij afhankelijk van leveranties door Indianen.

De Engelse vestiging *Cumaú* bij Macapá moest zich in 1632 overgeven omdat de Indianen zo bang voor de Portugezen waren dat ze weigerden voedsel te leveren.¹⁴³ Verschillende Franse expedities naar Cayenne werden na vijandelijkheden met Indianen door voedselgebrek gedwongen tot evacuatie.¹⁴⁴ De Engelse garnizoenen in Kykoveral en Nova Zelandia gaven zich over, omdat de Indianen weigerden te handelen en zij daardoor voedselgebrek hadden. De administratie van commies Combe in Suriname laat zien hoe belangrijk de Indiaanse voedselleveranties voor het garnizoen waren. De uitgifte van bijlen, messen en kralen om cassave van de Indianen te kopen was een regelmatig terugkerende activiteit. Na het uitbreken van de oorlog in 1678 ontstond er al snel hongersnood onder de kolonisten; ze probeerden zelfs op Barbados eten te kopen.¹⁴⁵ De aankoop van voedsel door Nederlanders van Indianen was gedurende de gehele periode 1580-1680 een veelvoorkomende transactie.

De lokale handel was niet beperkt tot voedsel. Indianen verkochten ook kano's; hoewel de vermeldingen van transacties niet gevonden werden, blijkt uit het verbod op de aankoop van kano's in Suriname dat er wel degelijk handel was.¹⁴⁶ De hangmat was tot 1680 een slaapgerei dat exclusief door Indianen vervaardigd werd en de groeiende Europese bevolking adopteerde massaal deze gewoonte, waardoor er een toenemende vraag naar deze hangmatten ontstond.

Naast goederen waren de diensten van Indianen aan Europeanen een lokale transactie die vaak in de bronnen genoemd werd. Aanvankelijk waren Indianen onmisbaar als tolken en gidsen. Met de groei van een autochtone Europese bevolking op de kust, vaak van gemengd Europese-

¹⁴³ Hoofdstuk 3: 115 noot 62.

¹⁴⁴ Zie hoofdstuk 3: 117 noot 72; hoofdstuk 4: 146 noot 5.

¹⁴⁵ Hoofdstuk 4: 185 noot 227.

¹⁴⁶ De Smidt 1973: 116-117.

Indiaanse afkomst, ontstond er een groep van Europese bemiddelaars die deze functies van de Indianen overnam. Andere Indiaanse diensten, zoals het bouwen van huizen en het roeien van kano's, bleven de gehele periode belangrijk.

De ontwikkeling van de Nederlandse 'bouwerijen' in de periode 1600-1620 leidde tot nieuwe dienstverbanden. Indianen rooiden het land en hielpen bij het planten. Het rooien gebeurde door mannen, het planten waarschijnlijk door vrouwen, zoals de traditionele verdeling van werkzaamheden in de meeste Indiaanse samenlevingen voorschreef. Het zaaigoed en stekken voor de bouwerijen werden door Indianen geleverd. In 1627 ging Powell naar de Essequibo om zaaigoed voor zijn kolonie op Barbados te kopen, omdat hij wist dat het daar van de Arawak gekocht kon worden. De kolonisten van Aprius kochten in 1677 hun zaaigoed van de Indianen bij de Oiapoque. De samenwerking van Europeanen en Indianen bij het verbouwen van cassave, tabak, katoen en orleaan leidde tot de overdracht van kennis over het kweken van deze gewassen. Tabak werd bijvoorbeeld vanaf 1620 in Nederland geteeld. Op de Caraïbische eilanden werd vanaf 1630 katoen geteeld. Orleaan werd na 1680 in Cayenne door Franse planters geteeld.¹⁴⁷

Europeanen verbouwden vanaf 1650 in toenemende mate cassave.¹⁴⁸ De bereiding van cassavemeel bleef echter tot 1680 voornamelijk het werk van Indiaanse vrouwen. Modern onderzoek naar de traditionele teelt van cassave door de Palikur in Frans-Guyana laat zien dat deze landbouwmethode bijdraagt aan de genetische variatie van het gewas en zo beschermt tegen inteelt.¹⁴⁹ Cassave is tegenwoordig ook een belangrijk voedselgewas in Azië en Afrika, waar de inteelt als gevolg van het stekken van de plant tot kwetsbaarheid voor plagen leidt.¹⁵⁰

De bouwerijen in de periode 1600-1620 leidden tot de introductie van slavernij. De eerste vermeldingen van Nederlanders met Indiaanse slaven komen 1614 uit Spaanse bronnen. Tussen 1620 en 1630 werden Afrikaanse slaven door Portugezen gevangen genomen in Nederlandse vestigingen in de Amazone-delta. De Nederlanders troffen in 1667 na de verovering van Suriname niet alleen zwarte, maar ook rode slaven aan. Veelal waren dit Indiaanse vrouwen die diensten rond het huis verrichtten, zoals de bereiding van cassavemeel. Het verhaal van de Indiaanse prinses *Yarico* die een Engelse schipbreukeling hielp ontsnappen en daarna door hem

¹⁴⁷ Saint Martin 1989.

¹⁴⁸ Handler 1970; Ligon 1657.

¹⁴⁹ Inteelt is een probleem bij de moderne teelt van cassave. Het onderzoek toonde aan dat de traditionele methode van de Palikur, waarbij een veld een tijd gebruikt wordt om daarna een tijd braak te liggen, met name door de techniek van het wieden een variatie in de planten bewerkstelligde. (Pujol 2005)

¹⁵⁰ Cassave is wat betreft geproduceerd volume wereldwijd het zesde voedselgewas. Het groeit op plaatsen waar andere gewassen slecht groeien, zoals op arme of droge grond. De knollen kunnen in de grond bewaard worden tot 24 maanden, waardoor de oogst uitgesteld kan worden tot een geschikt moment. Cassave wordt ook industrieel gebruikt bij de productie van veevoer, papier, textiel en als de smaakstof *monosodium glutamate* in de Aziatische keuken. (Chavarriaga-Aguirre, Paul and Mark Halsey 2005)

als slavin werd verkocht, is een contemporaine illustratie van dit aspect van de relaties tussen Europeanen en Indianen.¹⁵¹ Indiaanse mannen werden als slaven gebruikt om te jagen en te vissen.¹⁵² De relaties tussen Europese kolonisten en Indiaanse inwoners werden vanaf 1640 vertroebeld, doordat Indianen werden gekidnapt door schippers en planters. Na 1680 werden in Essequibo, Berbice en Suriname algemene regels uitgevaardigd waarbij de lokale Indiaanse bevolking beschermd werd tegen slavernij.¹⁵³

Indianen verleenden tussen 1600 en 1650 militaire steun aan Nederlanders. In het westen bij de Orinoco-delta en op Trinidad in conflicten met Spanjaarden en in het oosten in de Amazone-delta in conflicten met Portugezen. Tussen 1650 en 1680 participeerden Indianen op beperkte schaal in de vijandelijkheden tussen Fransen, Engelsen en Nederlanders. In Suriname sloten Nederlanders bondgenootschappen met Indianen om te strijden tegen vijandige Indianen. De oorlogsbuit, waarvan Afrikaanse en Indiaanse slaven de grootste waarde vertegenwoordigden, was de betaling van deze militaire diensten.¹⁵⁴

De ontwikkeling van het plantagestelsel in Suriname, Berbice en Essequibo tot een monocultuur leidde in de achttiende eeuw tot een geografische verdeling, waarbij langs de kust Europeanen met Afrikaanse slaven woonden, terwijl het gebied daarachter Indiaans was. Na 1680 werd er in Suriname in toenemende mate een regelgeving ingevoerd waarbij de Indiaanse en Europese gemeenschappen gescheiden werden. Deze regelgeving laat de verstengeling zien van de Indiaanse en Europese samenlevingen in de koloniale nederzettingen omstreeks 1680. De daken van de huizen werden door Indianen gemaakt, planters bezochten Indiaanse dorpen, Indianen verkochten kano's, Indianen visten voor de planters. De inwoners hadden seksuele relaties met Indiaanse en Afrikaanse vrouwen. De Indianen verkochten letterhout, een belangrijk retourproduct uit Suriname.¹⁵⁵

Retouren

De retourlading die Cabeliau in 1598 uit Cayenne meenam bestond uit tabak, een hout dat op brazielhout leek, en voorts onbekende kruiden. Schippers waagden zich op de Wilde Kust, maar aanvankelijk wisten zij weinig van de beschikbare goederen. De lading werd door Indianen

¹⁵¹ Sandiford 1990.

¹⁵² Hartsinck 1770.

¹⁵³ Zie hoofdstuk 4: 178-179. Zie ook Goslinga 1985: 559-560.

¹⁵⁴ Hoofdstuk 4: 177 noot 180; De Smidt 1973: 101.

¹⁵⁵ NA_1.05.01.02_1025_76; Goslinga 1985: 558-559.

verzameld. Kostbare houtsoorten werden door Indianen gekapt en naar de kust gebracht.¹⁵⁶ Indianen verzamelden allerlei verschillende producten, die door Europese handelaars uitgeprobeerd werden. Geleidelijk ontwikkelde zich een gerichte Europese vraag. Het letterhout was een kostbare houtsoort, die vanaf 1600 tot 1680 als exportproduct van Suriname en Essequibo werd genoemd. De interesse van de Europeanen voor deze houtsoort heeft geleid tot een mythische figuur waarover de Kalina in Suriname weten te vertellen. Deze Letterhoutstomp is een gevaarlijk wezen. Het is een Nederlander die geen hoofd heeft, maar zijn mond waaruit hij vuur spuwt bevindt zich in zijn borst. Het is een menseneter die het vooral op Indianen gemunt heeft.¹⁵⁷ Naast het hout waren omstreeks 1610 tabak, katoen en orleaan de belangrijkste retourgoederen geworden.¹⁵⁸

Aanvankelijk was de export afkomstig van het surplus dat Indianen hadden. Vanaf 1605 begonnen Europeanen zich met de teelt te bemoeien. De tabak was een aantrekkelijk gewas, omdat het snel groeide en omdat de vraag op de markt in Europa explosief toenam.¹⁵⁹ Vooral de nederzettingen in de Amazone-delta ontwikkelden zich snel. Hier was vruchtbaar land met een aanzienlijke Indiaanse bevolking en geen gevaar voor aanvallen van Spaanse onderdanen, zoals in het westen waar in 1614 een bouwerij bij de Corantijn verwoest werd. De nederzettingen in de Amazone-delta werden echter tussen 1620 en 1630 verdreven door Portugese expedities. De grootschalige productie van tabak verplaatste zich tussen 1630 en 1640 naar de Caraïbische eilanden, Noord-Amerika en Europa.

Reisverslagen maakten al sinds het begin van de zeventiende eeuw melding van het suikerriet dat goed groeide in Guiana. Dit riet werd de Europeanen aangeboden door Indianen die het verbouwden bij hun dorpen. Engelsen ontwikkelden vanaf 1650 in Suriname de eerste grote kolonie waar de productie van rietsuiker met Afrikaanse slavenarbeid het belangrijkste exportproduct opleverde. Nederlandse kolonies bij de Pomeroon en Cayenne hanteerden

¹⁵⁶ Het letterhout in Suriname werd door Indianen gekapt en geleverd. Na de stichting van de Engelse kolonie komen omstreeks 1660 berichten over kolonisten die met hun Afrikaanse slaven op grote schaal letterhout kappen, zodat de prijs daalt. De Nederlandse bestuurders erfden dit probleem en verschillende reglementen getuigen van hun pogingen de kap te reguleren. De handel in letterhout van Indianen ging door, want zij werd in 1684 verboden. (Smidt 1973: 151-152)

¹⁵⁷ 'De Menschetende Hollander of Paira Oendepo in de Coppename. Penalo ame weipiompo. Eertijds, voor nog de grootvader van mijn grootmoeder geboren was, enz. werd de Coppename bezocht door een wreedaard, een blanken menseneter met een mond-opening aan de borst. Deze wederverschijning van Paira Oendepo en zijne strijders, verwekte algemeene ontsteltenis onder de Roodhuiden, die door hunne Piaaimannen werden gepiaaid, zoodat zij in de oogen der blanken onzichtbaar waren. De wreedaard moest zich dan ook tevreden stellen met eenige kampen te verbranden en enkele ongehoorzame Indianen te verslinden. Daarna verliet hij de streek.' (Penard 1907-1908: 36; zie ook 20, 37) Zie ook de tekst boven de epiloog. Zie Bijlage C 5.

¹⁵⁸ Zie hoofdstuk 2: 98.

¹⁵⁹ Beckles 1998: 153.

hetzelfde model, maar waren minder succesvol. Dit economische model zou in de achttiende eeuw dominant worden, maar was in 1680 nog beperkt van omvang in Guiana. Naast suiker waren er andere retouren zoals de tabak die nog steeds verbouwd werd. De kolonie van Apricius in 1677 richtte zich bijvoorbeeld vooral op de teelt van tabak.¹⁶⁰

Rond de Nederlandse kolonies bij Berbice en bij de Essequibo ontstond een economie waar orleaan door Indianen werd gewonnen, verwerkt en via handelaars als halffabricaat aan de Nederlanders werd geleverd. De WIC had de productie en handel van orleaan in Essequibo in 1657 als haar monopolie opgeëist. De voornaamste concurrent was het particulier patroonschap bij Berbice dat eveneens vanuit Zeeland bestuurd werd. De productie van orleaan in deze twee kolonies bleef in handen van Indianen, in tegenstelling tot Frans-Guyana, waar na 1680 een Europees plantagemodel ontstond. De orleaan uit westelijk Guiana was superieur aan de orleaan die na 1680 uit Frans-Guyana geëxporteerd werd omdat de orleaan uit Cayenne niet op de traditionele Indiaanse manier bereid werd.¹⁶¹ De traditionele bereiding van de orleaan was een arbeidsintensief proces dat door Indiaanse vrouwen werd verricht.¹⁶² Mede door het monopolie van de WIC op orleaan ontstond er in westelijk Guiana een gespecialiseerde Indiaanse economie. Orleaan bleef ook in de achttiende eeuw een belangrijk exportproduct van Essequibo.¹⁶³

Orleaan was en is nog steeds een gespecialiseerd handelsgoed. Het wordt soms geciteerd als kleurstof voor textiel.¹⁶⁴ In Frankrijk werd het vooral gebruikt om zijde te verven.¹⁶⁵ Het heeft in Europa het meest ingang gevonden als kleurstof voor voeding.¹⁶⁶ De introductie van orleaan in Nederland voor het kleuren van kaas en boter heeft waarschijnlijk in de zestiende eeuw via

¹⁶⁰ *Een Vertoogh van de Considerabele Colonie* 1676: 31-33. Zie Bijlage D 8.

¹⁶¹ De orleaan in Cayenne werd aanvankelijk bereid door haar te weken in water en daarna te koken. In de negentiende eeuw veranderde de productie door de invoering van mechanische hulpmiddelen en later door de concentratie van de kleurstof in de chemische stof bixine. (Saint-Martin 1989: 110-121; 207-208)

¹⁶² Zie hoofdstuk 2: 89 noot 141.

¹⁶³ Whitehead 1988: 160-163. NA_1.05.01.06_70 VWIS Kamer van Zeeland: 'documenten aangaande de colonie van rio ijsequibo'. Uit deze rekening van Essequibo valt op te maken dat de retouren in de periode 1724-1730 werden begroot op 329 vaten orleaan die f 39.297 opbrachten. De opbrengsten van 3.982 oxhoofden suiker waren f 288.160 en van 61 balen koffiebomen f 4.009. De exportwaarde van orleaan bedroeg dus in deze periode iets meer dan 10% van het totaal. In de rekeningen in de map NA_1.05.01.06_71 is te zien dat orleaan omstreeks 1750 nog steeds een belangrijk exportartikel was. 2.012 vaten suiker leverden f 54.360 op, de 195 vaten oriane leverden f 70.200 op. De vijf halfamen maraenbalsem leverden samen f 1.125 op. Het totaal was dat jaar f 152.579. Orleaan bleef dus ook in de achttiende eeuw belangrijk.

¹⁶⁴ Zie ook Hartsinck hoofdstuk 2: 89 noot 141. Hofenk citeert orleaan niet als kleurstof in haar proefschrift over textielververij in de Nederlanden. (Hofenk 2006)

¹⁶⁵ Saint-Martin 1989: 205-239.

¹⁶⁶ De FAO publiceerde cijfers over de wereldhandel in annatto in 1995. De teelt van orleaan werd wereldwijd beoefend in Peru en Kenya waren de belangrijkste exporteurs. In West-Europa waren Engeland en Nederland de belangrijkste importeurs van annatto zaad en extracten, voornamelijk uit Peru, met ongeveer 700 ton zaad in 1990. Het grootste deel van de Nederlandse import werd weer uitgevoerd naar andere landen in de EU. ('Major Colourants and Dyestuffs' FAO 1995)

Frankrijk plaatsgevonden. Het gebruik verspreidde zich in het begin van de zeventiende eeuw en in 1632 werd het verven van boter met orleaan verboden door de Amsterdamse vroedschap.¹⁶⁷ Het gebruik van de orleaan was echter niet te stuiten en het is nog steeds een belangrijke ingrediënt in karakteristieke kazen zoals oude Leidse, Cheddar en Mimolette. Europeanen eten zo al eeuwenlang datgene wat de Indianen roodhuiden maakt.¹⁶⁸ De meeste orleaan kwam binnen in Nederland via Zeeland, maar waarschijnlijk was de belangrijkste markt in Amsterdam, want er zijn vermeldingen van de verkoop van partijen door de Zeeuwse Kamer van de WIC.¹⁶⁹

Een ander halffabricaat dat door Indianen geleverd werd was de *marraen*, de olie van de copaiba palm, die vanuit Essequibo geëxporteerd werd. Copaiba is tegenwoordig een belangrijke leverancier van bio-diesel. Deze goederen, die omstreeks 1680 door Indianen geleverd werden, vertegenwoordigden een aanzienlijk gedeelte van de waarde van de retouren. Indianen speelden dus nog steeds een belangrijke rol bij de export uit Guiana naar Nederland.

De betrokkenheid van Indianen bij de export van retouren was omstreeks 1680 in sommige opzichten continu, maar er waren ook veranderingen. Enerzijds was er een constante in de levering van orleaan als halffabricaat in het westen van Guiana, anderzijds was er een verandering in de overgang van tabak naar suiker in Suriname, alhoewel Indianen daar wel hun traditionele rol van voedselleveranciers behielden. De betrokkenheid van Indianen bij de export van hout bleef bestaan, maar was niet meer exclusief, omdat planters hun Afrikaanse slaven daarvoor inzetten. In oostelijk Guiana lukte het niet tot een grote suikerproductie te komen. Indianen bleven daar belangrijk bij het verzamelen van natuurlijke producten zoals de cacao, die na 1680 steeds belangrijker werd.

Regionale handel

Naast de lokale en intercontinentale handel was er ook een regionaal verkeer van goederen en diensten. De ontwikkeling van het verkeer van de Wilde Kust naar de Caraïbische eilanden tussen 1630 en 1650 is eerder besproken.¹⁷⁰ De handel in zeekoe is een goed voorbeeld van de ontwikkeling van dit regionale verkeer.

¹⁶⁷ 1632 12 14: 'Alsoo bevonden wort dat vele ende verscheyde huysluyden hier ter Stede komende marckten, haer niet en ontsien bleecke slechte ja geheel witte boter met orlianus, orange water ende ander couleurende materie sulcx op te proncken, vervalschen ende root te maken datse vande beste roode boter schijnt te wesen ende sij deselve daer voor op 't duurste onder de goede ingesetenenen onser Stede verkoopen.' (Waesbergen, Schouten 1748: 779.b) Zie Bijlage D 10.

¹⁶⁸ Ook de Normandische Livarot kaas werd met orleaan gekleurd. (Hierbij dank aan Eddy Stols voor zijn vriendelijke mededeling over dit onderwerp.) Zie bijvoorbeeld: www.food-info.net; www.zuivelland.nl.

¹⁶⁹ Hoofdstuk 4: 181 noot 199-200.

¹⁷⁰ Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 3: 120-121

De zeekoe was een traditionele voedselbron voor Indiaanse samenlevingen langs de Atlantische kust van Zuid-Amerika en in de Caraïbische Zee. Al snel ontdekten Europeanen dat het vlees van de zeekoe goed gepekeld kon worden. De eerste Nederlandse vermelding van handel in zeekoe dateert uit 1608, toen Willem Alberts verklaarde dat hij ver de Arucaua opgevaren was om zeekoe voor schipper Geusebroeck te kopen.¹⁷¹ De Portugese verslagen van de verovering van Nassau en Orange bij de Xingú uit 1623 vermeldden dat er voorraden zeekoeivlees gevonden werden.¹⁷²

Vanaf 1635 komen er steeds meer vermeldingen over Nederlandse schepen die de Wilde Kust bezochten om zeekoeien te zoeken. Er zijn geen vermeldingen gevonden van een Nederlandse vangst van deze dieren, maar wel vermeldingen van handel met Indianen.¹⁷³ De plaatsen worden vaak niet gespecificeerd, de meeste vermeldingen betreffen het gebied rond de Coppename en de kust tussen Cabo Orange en Cabo do Norte. In 1643 is er vermelding van een schip dat in Enkhuizen uitgerust wordt specifiek voor de handel in zeekoeien.¹⁷⁴

De nederzettingen die na 1650 op de Wilde Kust ontstonden werden afnemers van zeekoeivlees.¹⁷⁵ Langendijck zeilde langs de rivier *Arikari* om zeekoe te kopen alvorens zijn vestiging in 1655 in Cayenne te stichten. David Nassy, die zich in 1660 in Cayenne vestigde, sloot in 1663 een contract met een schipper over de vangst van zeekoe.¹⁷⁶ De Engelse kolonie in Suriname betrok zeekoeivlees van de Indianen westelijk van Cabo Orange.¹⁷⁷ Deze handel werd voortgezet na de verovering van Suriname door Nederlanders in 1668. In de Surinaamse correspondentie zijn verschillende vermeldingen waaruit blijkt dat er elk jaar een schip met een Indiaans cargasoen naar de *Amasonis* werd gezonden om zeekoe te kopen. Misschien is dit een aanwijzing dat de zeekoeienstand terugliep en zeekoeien niet meer in westelijk Suriname

¹⁷¹ Hoofdstuk 2: 62 noot 18. Zie ook Bijlage A 4.

¹⁷² Hoofdstuk 3: 129-130 noot 129.

¹⁷³ SAA_5075_2420/181 1651 10 15; WA_1685_1055/211 1657 05 13; SAA_5075_2548/275 1657 05 08.

¹⁷⁴ 'Waermede 't voors schip als dan in diensten van deselve bevrachter sal gevaren van deze landen na de Wilde kust in West Indien off elders, omme aldaer te handelen seekoeyen off die selfs aldaer te vangen ende te souten off oock om andere handeling te doen nae dat de reyse soude mogen vallen, welke voors seekoeyen off oock andere gehandelt off gevangen sijnde, daermede vorder te varen nae de Caribische eylanden, om die aldaer weder te verhandelen off andersindts.' (SAA_5075_1527/199 1643 03 06) Een transcriptie van deze akte werd in 1961 gepubliceerd. (De Jong 1961)

¹⁷⁵ Veeteelt was vóór 1680 nog vrijwel afwezig in Guiana.

¹⁷⁶ Joris Govertse van Rotterdam, schipper van de *Viscorff*, sloot een bevrachtingsovereenkomst met David Nassi, koopman te Amsterdam, om met goederen, met 'straatse convooi' naar Cabo Verde te varen. Daar moest hij lossen en laden en dan naar Cayenne te varen en weer laden en lossen. Daarna ging hij op zeekoeienjacht en met de vangst naar Suriname of de Carib eilanden, vandaar naar Cayenne of naar Bonaire om zout te laden en terug naar Amsterdam, f 450 p/mnd voor 6 mnd. De vooruitbetaling voor de zeekoeien in Cayenne was 2 st p/pnd. (SAA_5075_1542/65-67 1663 05 10)

¹⁷⁷ William Byams Journal of Guiana 1665 to 1667, British Library Mss No.3662, Fol. 27-37.

gevonden werden. In 1643 werd er bij de Coesewijne melding gemaakt van een cargasoen van 200 zeekoeien, een gewicht van 60 à 90 ton.¹⁷⁸

Veel schippers waren naast de handel in zeekoeien ook op ander terreinen actief. De regionale handel beperkte zich niet tot voedsel. Zout was op de Wilde Kust een handelsgoed en bovendien nodig voor het pekelen van de zeekoe. De nederzettingen op de eilanden hadden behoefte aan allerlei goederen. De Indiaanse hangmat was populair geworden als slaapgerei en hangmatten werden vanaf de kust naar de eilanden verkocht.¹⁷⁹ Op veel eilanden was er gebrek aan hout. De ontwikkeling van de nederzetting op Barbados schiep een markt voor bouwmaterialen zoals timmerhout. Hout was ook nodig als brandstof voor het groeiende aantal suikerkokerijen op het eiland.

De vraag naar Indiaanse slaven in de Europese vestigingen op de eilanden stimuleerde een verkeer van de kust naar de eilanden dat vanaf 1640 tot toenemende fricties leidde tussen Europeanen en Indianen. Nederlandse schippers ontvoerden in 1644 vanuit Essequibo 81 Indianen.¹⁸⁰ Indianen werden ook vanuit de Amazone-delta naar de eilanden verhandeld.¹⁸¹ In Cayenne leidde het kidnappen van Indianen tot vijandelijkheden van Galibi tegen de Fransen.¹⁸² De wegvoering van Indianen bij de Engelse evacuatie van Suriname in 1675 kan gezien worden als een belangrijke oorzaak van de Indiaanse oorlog die in 1678 uitbrak. De regelgeving met betrekking tot Indiaanse slaven tussen 1672 en 1680 in Suriname en Essequibo getuigt van pogingen van autoriteiten om door regelgeving de fricties te verminderen.¹⁸³ Een belangrijk deel van de Indiaanse slaven bestond uit vrouwen.¹⁸⁴ Beeckman schreef dat wegnemen van vrouwen de belangrijkste oorzaak van de oorlog in Suriname was. Het ging niet om grote aantallen in vergelijking met de handel in slaven uit Afrika, maar de handel in Indiaanse slaven bleef in de achttiende eeuw een economische activiteit die het regionale verkeer naar het achterland van de kust ingrijpend beïnvloedde.¹⁸⁵

¹⁷⁸ ‘alwaer de voorzegde Dierk Gijsbertsz de vz corallen, bijlen ende carsaveijbeijtelen aen zeekoeijen tot ontrent 200 stucken verhandelt heeft.’ (SAA_5075_2420/181 16511015) Een akte in het WA uit Enkhuizen van 1661 08 16 vermeldt zelfs 120 last zeekoe, dat is 240 ton. (WA_1685_1068/20) Zie hoofdstuk 3: 136-137 noot 165.

¹⁷⁹ Handler 1970: 65.

¹⁸⁰ USC 1898: 103

¹⁸¹ Hoofdstuk 3: 139 noot 174.

¹⁸² Artur 2002: 141

¹⁸³ De Smidt 1973: 70-1 Plakkaat 1672 04 08 Versterre. De Smidt 1973: 101. NA_1.05.01.02_1025_76.

¹⁸⁴ Handler 1970: 4. Zie ook de lijst met slaven in Essequibo uit 1684 in Bijlage A 25.

¹⁸⁵ Het verkeer van Indiaanse slaven uit gebieden ten zuiden van de hooglanden van Guiana naar Suriname en Essequibo in de achttiende eeuw werd beschreven door Nadia Farage. De route via Pirara die via de Rio Branco naar de Amazone leidde was sinds de zestiende eeuw aan Europeanen bekend en er werd in de achttiende eeuw een buitenpost van de kolonie in Essequibo gelegd. (Farage 1991: 90)

Conclusie

Was er sprake van een continuïteit wat betreft plaats, partners en transacties in de handelsrelaties van Nederlanders en Indianen in Amazonia tussen 1580 en 1680? Wat betreft de plaatsen die genoemd worden, moet deze vraag positief beantwoord worden. De Nederlandse toponymie voor het landschap van Amazonia bleef zeer constant na een verandering aan het einde van de zestiende eeuw. Het handelsverkeer van Nederlanders en Indianen dat via schepen verliep concentreerde zich vooral op een aantal rivieren. Sommige van deze rivieren zoals de Corantijn en de Marowijne bleven Indiaanse bestemmingen, bij andere rivieren werden Nederlandse nederzettingen gesticht.

Nederlandse ondernemingen voor het stichten van nederzettingen richtten zich tussen vooral op vier regio's, namelijk de westelijke oever van de Amazone-delta, het gebied tussen de Oiapoque en Cayenne, Suriname en het gebied tussen de Corantijn en de Pomeroon in westelijk Guiana. De Nederlanders kozen plaatsen in de buurt van Indiaanse nederzettingen. In 1680 waren de nederzettingen in oostelijk Guiana door interventies van Portugezen en Fransen beëindigd en lagen drie Nederlandse kolonies in Suriname, bij de Berbice en bij de Essequibo.

De Nederlanders handelden met bijna alle Indianen langs de kust.¹⁸⁶ De handelspartners werden vaak benoemd met generieke aanduidingen, zoals *wilden* en *indiaenen*. De vermeldingen van etnoniemen zijn incidenteel en vaak is de plaats een belangrijke aanwijzing voor de identiteit. De partners in westelijk Guiana zijn het best gedocumenteerd. De Lokono bij de Berbice waren de meest constante partners. De Nederlanders hadden een voorkeur voor Arawak als handelspartners. De relaties met Kalina in Suriname leidden meermaals tot conflicten, maar werden steeds hervat. Hetzelfde gold voor de relaties met Kalina ten westen van de Pomeroon. De relaties met de Galibi rond Cayenne waren vanaf 1650 goed.

De *Hebaio*, *Arawak* en *Carib* van Cabeliau werden omstreeks 1680 nog steeds genoemd. De Yao werden na 1650 niet meer specifiek als handelspartners genoemd.¹⁸⁷ Westelijk van de Oiapoque, waar De Laet vooral Yao situeerde, werden de Arikare als handelspartners genoemd. Waarschijnlijk was er ook handel met de Palikur die *Aracouro* genoemd werden. De handelspartners in de Amazone-delta zijn slecht gedocumenteerd. De Aruan en Toucayenne zijn

¹⁸⁶ De Paragoto zijn een uitzondering. Er worden nergens vermeldingen over handel tussen Nederlanders en Paragoto gevonden, maar wel vermeldingen van vijandschap, zoals in het verslag van Scott. (hoofdstuk 4: 174 noot 168)

¹⁸⁷ De Yao worden niet meer met name genoemd, maar uit de verslagen van Myst en Van der Woude valt op te maken dat de bewoners van Caripo, die waarschijnlijk Yao waren, nog steeds met Nederlanders handelden.

tegenwoordig verdwenen. In westelijk Guiana verschenen de Warao als handelspartners langs de kust en de Akawaio in het binnenland.

De Indiaanse samenlevingen in Guiana waren in de periode 1580-1680 ongetwijfeld in beweging door de groeiende aanwezigheid van Europeanen in het gebied, maar de beperkte informatie in de bronnen wijst op een aanzienlijke continuïteit in de samenlevingen langs de kust. De Arikare migreerden naar het westen, zoals later ook de Aruan, maar bleven relaties met Nederlanders onderhouden, hun opperhoofd heette zelfs Jan van der Goes. Er is een continuïteit in de etnoniemen die in Nederlandse bronnen gevonden worden. Deze continuïteit wijst op langdurige relaties met een aantal partners.

De uitgaande handel vertoonde een grote continuïteit. Indiaanse cargasoenen werden gekenmerkt door de aanwezigheid van messen, bijlen en kralen. Er was wel een ontwikkeling in het assortiment van werktuigen dat vanuit Nederland naar Guiana geëxporteerd werd, zoals kanodissels en cassavebeitels. Europeanen kochten daarmee de gehele periode voedsel van Indianen, niet alleen wild en vis, maar ook landbouwproducten waaronder de cassave. De aankoop van voedsel was een constante transactie op lokaal niveau. Ook andere transacties op lokaal niveau vertoonden een continuïteit. Indianen boden diensten in ruil voor handelsgoederen – aanvankelijk vooral als tolken en gidsen. Indianen bouwden huizen, roeiden en brachten boodschappen over. Indianen kaptten bomen voor de export en om land vrij te maken voor bouwerijen en plantages. De Nederlandse nederzettingen leidden tot onderling verkeer van voedsel en daarna ook van planten. De productie van werktuigen als de cassavebeitel, cassaverasp en cassavepan is een materiële uiting van deze betrokkenheid. Europeanen leerden van Indianen hoe zij plaatselijke gewassen konden telen, maar bleven lang afhankelijk van Indianen voor de levering van zaaigoed.

De retourgoederen uit Amazonia naar Nederland vertonen een gemengd beeld. Hout was vanaf het begin een exportproduct van Indianen en bleef dat de gehele periode, alhoewel de bijdrage van Indianen afnam omdat Europeanen steeds meer hout lieten kappen door slaven. De tabak was een Indiaans product, dat aanvankelijk via Spaans en Portugees Amerika naar Europa kwam, maar tussen 1600 en 1620 vervulde Guiana een sleutelrol bij de ontwikkeling van de Europese teelt. Alhoewel het zwaartepunt van de exportproductie van tabak zich verplaatste, bleef de teelt van tabak tussen 1600 en 1680 een economische activiteit. De teelt van exportgewassen leidde tot lokale economieën zoals die in Berbice en Essequibo, waar orleaan door Indianen verbouwd en bewerkt werd alvorens het door Nederlanders geëxporteerd werd. Orleaan was een retourproduct dat aanvankelijk vooral uit de Amazone-delta kwam, maar vanaf 1620 tot 1680 uit

westelijk Guiana geëxporteerd werd. De productie en verwerking bleven daar tot 1680 in handen van Indianen.

Suiker werd vanaf 1660 een exportproduct. Met de opkomst van de suikerrietplantages ontstond er een toevloed van Afrikaanse slaven, die krijgsbuit werden in de oorlogen tussen Engelsen, Nederlanders en Fransen na 1665.¹⁸⁸ De opkomst van de plantagecultuur ging ook samen met een institutionalisering van Indiaanse slavernij.¹⁸⁹ De ongebruikelijke bevolkingsconcentratie in Suriname werd in 1665 door een epidemie getroffen, die veel bewoners deed overlijden zonder onderscheid naar kleur te maken. De aanvoer van nieuwe slaven uit Afrika bleef constant, terwijl de Indiaanse bevolking afnam. De instroom van Afrikanen veroorzaakte een verschuiving in de demografische balans op de kust van Guiana.

Toch waren de Indianen omstreeks 1680 nog ruim in de meerderheid. De vernieuwing die later tot de grootschalige plantage-economie op de Wilde Kust zou leiden, was omstreeks 1650 begonnen, maar was in 1680 nog in ontwikkeling en betrekkelijk kleinschalig in vergelijking met de achttiende eeuw. De kolonie in Suriname was in 1680 sterk gereduceerd door de Indiaanse oorlog en werd getroffen door een hongersnood die het belang van handelsrelaties met Indianen op een pijnlijke wijze aan het licht bracht. De Indianen rond de Coppename hadden genoeg koopkracht om zich van vuurwapens te voorzien. De regionale handel met de Caraïbische eilanden leidde tot een verkeer van zeehoe, hangmatten en Indiaanse slaven. Een belangrijk gedeelte van deze handel werd vanuit Europese nederzettingen gedreven, maar de schippers handelden ook met Indianen langs de kust. De handelsrelaties van Nederlanders met Indianen in Guiana begonnen aan het einde van de zestiende eeuw en bleven belangrijk tot 1680, maar ondergingen wel veranderingen.

¹⁸⁸ De oorlogen tussen 1665 en 1680 leidden tot een militarisering. De ontwikkeling van de handel in wapens en drank is een bijwerking van dit proces.

¹⁸⁹ De koloniale praktijk van Nederland week in dat opzicht niet af van die in Frankrijk of Engeland en ook niet van die in Spanje of Portugal.